

Nekilátok, hogy szegény, megzápult agyammal szavakba öntsem, szegény, engedetlen, szó- és betűtévesztő kezemmel papírra vessem ezt a történetet, amelyet több mint húsz éve hordok magamban, úgyhogy el is szotyósodott, meg is fonnyadt már, akár az ágon felejtett gyümölcs. Nekilátok, mert úgy érzem, kár volna magammal vinnem, ha én nem írom meg, nem írja meg soha senki – hiányozni fog a világból.

(Kudarcom)

Hiszen próbálkoztam én már ezzel, többször is nekiláttam, akkoriban, erőim teljében, amikor minden sikerült még; szinte maguktól illeszkedtek helyükre ötleteim, formálódtak meg mondataim, olyan volt számomra az írás, mintha valaki belülről (vagy éppen felülről) diktálta volna. Többször is nekiláttam, mondom, de sohasem sikerült a végére érnem, ki tudja, miért, talán mert nem találtam el a hangnemet, amelyen végigjátszható lett volna a dallam; a szóbeli előadásnak – a „narrációnak” – azt a sűrítettségi fokát, amellyel egy ilyen valószínűtlen történet (némi hitellel) elmondható. Vagy talán azért, mert történetem voltaképpen nem is írásba kívánczik, hanem például filmre – ehhez a műformához azonban éppúgy nincs felkészültségem, mint bejárásom a producerekhez.

Illetve hát, hogy ne hazudjam, egy ízben mégiscsak befejeztem, török-szakad végigírtam a történetet. Afféle tudományos-fantasztikus detektívregényt formáltam belőle, meg is őriztem a kéziratát, ám be kell látnom, nem jó, nem igazán jó, márpedig az írásművészet épp az a szféra, ahol nincsen középút: ha valami nem igazán jó, mindjárt nagyon rossz. Isten, úgy mondják, a langyosat köpi ki, a művész a közepeset.

(Megalkuvásom)

Alig hihető, hogy amire erőim teljében képtelen voltam, arra most, erőim fogytán, képes leszek.

Mégis nekilátok, nem éppen annak, amibe oly sokszor beletört már a bicskám, hanem csak annak, hogy elmondjam, mi volt az, amibe beletört. Nem akarom én már megírni regényemet, erről lemondtam, de mégiscsak lejegyezném, mi az, amit annyira szerettem volna megírni. Szóval afféle vázlatát, rövid tartalmi kivonatát (szinopszist) próbálom előadni történetnek, abban a titkos reményben, hogy az idők során akad majd valaki, aki felruhazza az élet sok, gazdag színével, árnyalatával, húst épít a csontra, eleven figurát formál a vázból, akár írásban, akár filmszalagon – már amihez ért. Mert nem hiszek én a témák magántulajdonában. Harmincnyolc éve olvasok (úgyszólván mást sem teszek), s eközben mindig azt tapasztaltam, hogy a mérhetetlen kultúrkinccs, amit úgy hívunk. „irodalom”, mindössze néhány emberi alaphelyzetre épül, ezeket kombinálgatja, variálgatja, értelmezi; igazán új, eredeti alaphelyzetet fölfedezni keveseknek adatott meg. Shakespeare kivétel nélkül minden témáját másoktól kölcsönözte, ez közhely; de még a mintái is mindig másokból merítettek; akik ismét másokra „mennek vissza” – végső soron mondákra, mítoszokra –, s ha valaki egy olyan őseredetinek vélt figurában, mint Hamlet, Oresztész mitikus alakját ismeri fel, az bizony nem téved nagyot. Rendkívül ritka az író, aki alaphelyzeteiben is egészen eredeti, s ha mégis akad ilyen, annak talán nem is költői, hanem inkább gondolati teljesítményét illik becsülnünk.

Azzal áltatom magam, hogy ilyen új, eredeti alaphelyzetet fedeztem fel a világban.

Nem egyénit ugyan, hanem kollektívet, de valóságfeltáró teljesítménynek talán az sem egészen érdektelen, ezért ragaszkodom most lejegyzéséhez, s ezért ajánlom fel közkinccs gyanánt utólagos művészi feldolgozásra akárkinek, aki kedvet kap hozzá. Sem én, sem utódaim nem fogunk ellene plágiumvádát emelni.

(A történet)

Valószínűtlen történet, írtam az előbb, s nem vonom vissza: valóban eléggé különös történet ez. Ha az elbeszélő művészet alapkérdése csakugyan nem más, mint amit hosszú ideig annak tartottak, tudniillik az általános és különös, a sajátos és egyetemes viszonya, történetem akár példátlanak is nevezhető: nem tudok róla, hogy a kerek világon bármi hasonló bárhol is megessett volna. Ám éppen azáltal, hogy ennyire különös, egyúttal a lehető legáltalánosabb is; mondhatni egyediségében egyetemes; sohasem lehetne ennyire széles érvényű, ha ilyen furcsa nem volna: végeredményben a kerek világon mindig, mindenütt ez esett meg. Úgyhogy történetemen morfondírozva meg kell kockáztatnom a paradoxont: az epikában (magában a történelemben) minél általánosabb valami, annál különösebb, és fordítva, minél különösebb, annál általánosabb; meg kell ezt kockáztatnom, noha belátom: egész nyelvi rendszerünk, logikánk, maga az emberi méltóságérzet tiltakozik az ellen, hogy egy mondat egyszerre lehessen értelmetlen is, igaz is.

Különös, különös, gonosz történet, az tagadhatatlan. Emlékszem, egy ízben, amikor nem is dió-, hanem csak mogyoróhéjban elmeséltem Nagy Imrének, az idős és tisztelt festőnek, aki ráadásul éppen betegágyban feküdt, valósággal feldühítettem vele. Megmozdult párnái közt az öregúr, fél könyökére támaszkodott, s feje búbjáig kivörösödve, alig türtöztetve magát, ószövegségi szitkokat vagdosott nem éppen szegény fejemhez, hanem úgy általában mindenkihez, aki ilyesmit képes hazudni. „Mert szép volt, csodálatos volt, szép és csodálatos ma is; érdemes végigélni és velejéig kitapasztalni” vallotta megrendítően, s nem kétséges, mire gondolt – saját életére, természetesen. Elég az hozzá: semmi értelme elmesélnünk egy történetet, amiben nincs valami átlagot meghaladó, súlyos és fontos, legyen az akár felháborító is. A jellegtelen mindennapi élet lebeszélése, hiába tettek hitet mellette századunk legjobbjai, legyünk őszinték, korhoz kötött téveszme volt. Amit ajkunkra veszünk: legyen méltó a szóra.

De lássuk a történetet.

(A színhely)

A színhely, ahová kezdettől fogva elhelyeztem, meghittén ismerős nekem. Hegyalja, felföld, laposan nyújtózó fennsík, amelybe évezredek során mély völgyeket, szakadásokat – majd-hogynem kanyonokat – vájtak a patakok, úgyhogy felülről nézve valamely dúsan erezett szőlőlevél lenyomatához hasonlít (ilyenek láttam legutóbb repülőgépről). A fennsík nyáron egyetlen fűtenger: kaszáló, mogyoróbokrokkal, magasra nyírott, magányos fenyőkkel telehintve, amelyek sűrűbben-ritkábban mindenütt kipettyezik, mint valami boglyák; a völgyek két oldalán, a vízmosásokban, s egyáltalán minden meredek részen (ahol nem boldogul már a kaszás) bozótos erdők: juharok, bükkök, fenyők, fajonként elkülönülve vagy egyesesen.

És ennek az erdős völgyekkel felszabdalt, mogyorópettyes fennsíknak legközepén, mint valami tálcán – ottan magaslik a hegy.

Egyetlen óriási bazaltsüveg, szabályos csonkakúp, kialudt vulkán nyilvánvalóan. Mindnyájan ismerjük a Fudzsijamát, ha máshogy nem, képről, hiszen megszámlálhatatlan fotón kívül a világ legszebb fametszetei készültek róla – alig hinném, hogy akad valaki, akinek ne került volna legalább egyszer a szeme elé. Hunyják le, kérem, a szemüket, képzeljék maguk elé a jellegzetes kontúrt, a szent hegyet, a Fudzsijamát – na, hát ez ahhoz hasonló! Rosszul mondom, nemcsak hasonló: maga a Fudzsijama, felhő metszete ormával, lefutó bazalttornyaival amelyek afféle kónuszos fogaskerekhez teszik hasonlatossá; nyaka körül az ősfenyvesek csipkéivel, a sokrétű reneszánsz csipkegallérral, amely lentebb dúsan redőzött erdőpalástban terül szét – olyan szép, olyan súlyos és jellegzetes, hogy aki először látja, többnyire sírva fakad.

Mindenki felismerheti, aki valaha ott járt: Ivó. Ivó, az én fogadott pátriám a Hargita alján, ahol (munkában-csavargásban) hosszú ideig eltöltöttem a nyaraimat, ahol házat is vettem, nos, nem igazit, hanem csak afféle erdőlésre, szénacsinálásra szolgáló kis „erdei” boronaházat, úgyhogy kitapasztalhattam, milyen

az, ha valaki a saját fedele alatt hál – ez is megadatott nekem, s még panaszkodom.

Ide, Ivóba helyeztem én a történetemet – hát persze nem egészen Ivóba, mert hogyan is hasonlíthatnám a mi szélesen elterülő, lapos, vidékies kis Hargitánkat a Fudzsijamához? Igaz, kialudt vulkán ez is; igaz, ezen is fennakad néha a felhő, úgyhogy napokig leshetem, mikor derül ki; igaz, a csipkegallérja, erdőpálástja ennek is megvan, de magasba törő sziklacsúcsról, bazalt-tornyokról itt már szó sem lehet, hiszen alig látszik ki a szomszédos hegyek mögül, s a legtetejét is áfonyaszőnyeg borítja! Nem afféle világraszóló világhegy, nem, csak a Hargita az – én magam növeltem (mondhatni fújtam fel) Fudzsijamává, hogy megállhassa helyét a történetemben.

(A sziget)

A helyszín rajzában más hamisításra is rákényszerültem. Amikor Ivóban időzöm, de itthon is, el-eldicsékszem, milyen óriási az én udvarom: az Atlanti-óceántól a Japán-tengerig terjed – házam körül tudniillik nincs kerítés. Most, éppen ellenkezőleg, le kellett szűkítenem Eurázia térségeit. Mert az irodalom – már amit én annak hiszek – természeténél fogva körülhatárolt, teljes világot, *zárt modellt*, nem lehet köze a szétfolyó határtalanhoz: a végtelen sehogy sem beszélhető el. Ha olyan történetet szándékszik valaki írni, amelynek füle és farka, kezdete és vége van (Arisztotelész), le kell szűkítenie valamelyest a színteret is, s végeredményben annak az elbeszélőnek van igaza, aki klasszikus módon egész cselekményét bezárja a trójai ostromgyűrűbe, vagy egy davosi szanatóriumba, vagy akár egy emberi agyba – magas tetszése szerint.

Én tehát avégett, hogy történetem ne folyjon szét a végtelenségbe, hanem igenis kerek legyen, kikanyarítottam a világból egy darabot, szeszélyes ívben, a hegycsúcs körül, s ekképpen határt szabtam a határtalannak: lezártam modelletem. Hogyan? Semmi sem egyszerűbb ennél: tengerrel vettem körül. Történetem színhelye eszerint sziget; valamely távoli sziget a világten-

gerben, mondjuk, Japán vagy Kanada szomszédságában; vulkanikus eredetű, szaggatott partvonalú, közép nagyságú sziget: zárt tér, magában tenyésző világ, aki kísérletezni óhajt, ezzel már kezdhet valamit.

Elképzelem most a hajóst, aki épp arrafelé tart: hogyan bontakozik ki előtte a szemhatáron előbb csak egy vakító fehér pont: a havas kucsmájú, gigászi hegycsúcs (mondjuk, reggeli fényben), aztán a zölden redőzött erdőpalást, majd a fennsík is, a magas plató (amelynek letről, a tenger szintjéről ő csak a peremét látja), s legvégül a parti lapály, kristályszerkezetű városával, füstölgő iparvidékeivel meg a tarka életű kikötőkkel a folyók torkolatában – oly látvány, amelyet magam sem átallok tőle megirigyelni.

(A nép)

Így hát elkészült a szigetem.

Úgy képzeltem, hogy szigetemet egyszerű néppel népesítem be. Egyszerűvel, vagyis olyanal, amely saját tudata szerint örökké itt élt, itt keletkezett, sehonnan sem vándorolt be, mint odalent, a parti síkságon, a városlakók. Mindig itt éltek az én embereim, nem is voltak kitéve soha számottevő befolyásnak, itt adták tovább a maguk küzdelmes létét és életformáját utódaiknak valamiféle ősidőkből örökölt, értelmes szokásokkal szabályozott, zord szabadságban.

Zord, zord, ez a megfelelő szó, igazán zord itt a világ. Zord már az éghajlat is, még zordabb az élet. Azok a mogyoróbokrok, amelyek a fennsík roppant tálcáját sűrűbben-gyérebben kippettyezik (mint rétet a boglyák), azok bizony egytől egyig a kaszálókból kiemelt, halomba hordott kövek kupacából, mondhatni kőhalmok védettségéből bújtak elő, azért nem sikerül tűzzel sem kiirtani őket. Azok a tenyérszántók, amelyeket hegyi lakóim a kaszálók laposabb részén itt-ott feltörtek, fenyőtörzsekkel körültekertek, s éjszakáról éjszakára kint hálva őriznek meg a vadállatok kártevésétől – azokon bizony alig terem meg a rozs, a pityóka, s hiába hordják rájuk szekérszám a drága istálló-

trágyát, három-négy éven belül a legtöbbet fel is kell hagyni. (A felhagyástól számított második évben azután gyönyörű margarétamező veri fel valamennyit.) Vulkáni törmelék, szertehajigált vulkáni bombák, elmállott bazalttalaj, megtetézve az örökös tengeri széllel – ez bizony a legszükségesebbet sem termi meg mindig, így hát a hegyilakók, a kötelező ház mögötti veteményest leszámítva, nem is igen bajlódnak földműveléssel; ismerik ugyan, tudják a fortélyait (még azokból az időkből, amikor a part menti lapály is az övék volt), de most már csak igen nagy szükség esetén fanyalodnak rá.

(A jószág)

Táplálékuk, fennmaradásuk, létük forrása: az állataik. Igen sok állatot nevelnek, igen jól értenek hozzá: hullámos gyapjú, csavaros szarvú juhokat, kis, kajlafülű teheneket (szarvuk között a holddal, a nappal), félvér disznókat (a vadkanok szerelmi kajtárkodása!), és lovat is persze: lovon közlekednek, lovasfogattal szállítanak. Lovaik – erről írtam is már valahol – nem válnának díszére semmilyen kiállításnak: csak afféle lógó fejű, csapzott sörényű kis mokánylovak, de nincs még egy fajta a földön, amely olyan teherbíró, hidegtűrő, igénytelen volna, úgy ismerné a kaptatók titkát, a sziklát, az eldugott ösvényeket! Minden feladat más képességeket követel meg. Lehet, hogy az epsomi derbyn egy angol telivér jobban megállja a helyét, de a hegyre minden bizonyos a csattogó patájú, szívós, girhes mokánylovacska visz fel a legbiztosabban.

(Szénailat)

Namármost, tudni kell, hogy szigetemen – minthogy magasan, északon fekszik – igen hosszú a tél, igen rövid a nyár. Az állatok hosszú kiteleléséhez szükséges rengeteg kóstit a hegyilakóknak a kétségbeejtően rövid, szinte robbanásszerű nyáron kell előteremtenuik. Ezért irtották ki az egész felföldön az erdőt

(kivéve a patak völgyek bükkös-bozótos oldalait); ezért égettek-egyengettek kaszálóvá minden talpalatnyi helyet, ahol csak megnő a fű (még ha árnyékot vetnek is rá a kiirthatatlan mogyoróbokrok); ezért egyetlen izzasztó rohanás: kaszálás, forgatás, gyűjtés, hordás az egész nyaruk, úgyhogy némelyikük, saját bevallása szerint, egyazon időben két-három helyen is szeretne lenni.

A hegyilakók tehát szorongva lesik ki nyáron azt a néhány csapadékmentes hetet, amikor „megcsinálhatják” a szénát, miközben állataik odafent, a csúcs alatt zöldellő hegyi legelőkön legelnek.* És támad ilyenkor nagy csivogás, nevetés, kiabálás az egész felföldön; kaszasuhogás támad, kaszakalapálás, kaszafelés; szénásszekerek döcögnek mindenfelé sztoikus nyugalommal, óhatatlanul el-elhullatva itt-ott néhány villányi szénát, úgyhogy szénában taposnak a lovak az utakon is; forgószelek kapják fel az útról (vagy magáról a rétről) a száradó szénát; ahol aztán elejtik, valóságos szénaeső hull; s olyan igazi, nemes szénaillatban fürdik a fennsík, amilyent város lakó álmában sem érez.

Fontos családi ünnepeket (lakodalmakat, keresztelőket, torokat) leszámítva ezek a tennivalóval zsúfolt nyári hetek jelentik mégis a szétszórtan élő hegyilakók egyetlen alkalmát a tartósabb együttélésre; ezek nyújtanak lehetőséget a társasági életre, ismerkedésre; szénacsináláskor találkoznak a fiatalok, szövődnek vonzalmaik, találnak egymásra a párok, amint Szabó Gyula barátom olyan szépen megírta. És persze ilyenkor szökik virágba (tölti be funkcióját) a költészetük is. Este, a fárasztó egésznapos munka után nagy közös vihorászások, éneklések kerekednek dalok felelgetnek egymásnak olykor hegyhátak messzeségéből, én most csak egyet jegyzek le mutatóban, egy ártatlanul enyelgő, pajzán leánydalt; senki se botránkozzék meg szimbolikáján, hiszen az élet ott sem talány.

* Ők ezt a munkát (a szénabetakarítás műveletét) a maguk nyelvén közönségesen „takarásnak” nevezik, de én tovább is szénacsinálást írok, hogy lehetőleg elkerüljem a hegyilakókról szóló irodalomban uralkodó népies couleur locale-t.

Kishegyesi nagyhegy alatt
Elhagytam a guzsalyamat.
Rózsafa volt, jó volt,
Ölembe való volt.

Nézd meg, rózsám, merre lehet,
Hozd el hozzám, ha megleled.
Azt hozod-e vagy mást,
Nem hagyom el, meglásd.

(Az utolsó sort a szabadszájúbbak így is éneklik: „Ölbe kapom, meglásd”, sőt: „Ne hagyjuk el egymást” – ez utóbbi azonban megítélésem szerint romlott változat: kiesik a metaforából.)

(Tanyák és házak)

A szénát hatalmas, boronákból rótt szénapajtákba hordják be – némelyik háromszor-négyszer akkora, mint a lakóház. Magukat a lakóházaikat ugyancsak szépen kifaragott, gondosan összerótt fenyőtörzsekből rakják (ismerik ugyan a szeget is, de a hagyomány tiltja a használatát), kívül-belül jól kitapasztják, magas zsindelytetővel fedik be (hogyan lesuvadjon róla a hó), oldalukon-homlokzatukon pedig oszlopos tornácot futtatnak végig – valódi mesterműveit a fafaragásnak. Ház, pajta, disznóól köré vastag kőkeretet raknak (magukból a kert talajából kiszedett bazaltkövekből), úgyhogy portájuk valamely családi várra vagy inkább templomerődre hasonlít; ez azonban nem emberek ellen szolgál védelmül, hanem csak állatok ellen. Ilyen tanyákon élnek évszázadok óta elszórtan, családonként, minden kis szélvédett helyen, a felföld minden zugában, de sohasem távol a patakoktól, mert a fennsík vékony talaja nem tárol vizet; aki gödröt ás, esővizet gyűjt, máris a dolgára futhat.

Kőkeretes tanyáján kívül csaknem minden család kis „erdei” házat is épít, ki a hegyre, az erdő alá, legtávolabb eső kaszálójára, hogy erdöléskor, szénacsínáláskor ne kelljen épp olyan messziről hazajárni (egy ilyen házacskát vettem meg Ivóban én

is). Apró vityillók, feketére, vörösre korhadt, pöttöm mesehá-
zak, kívülről be sem tapasztják, körül sem kertelik őket, ellen-
ben ezek mellett is mindenütt ott áll a hatalmas pajta, amelyben
a szénát hazahordás előtt ideiglenesen elraktározzák, s amely
szükség esetén állatainknak is menedéket nyújt.

(Az erdő)

Látnivaló: az én elképzelt embereim egész fennmaradásukat
az állattartásra alapozzák, életük forrása: a marha, a juh. Ez
azonban nincs éppen így. Mert odafent, a csúcs meg a fennsík
között, ott van az erdő évszázados bükkeivel, luc- meg erdei fe-
nyőivel; ott van a magától, természetes megújulásban tenyésző
rengeteg erdő, amelyet kezdettől fogva a sajátjuknak tudnak, és
– hiába vették közben birtokba az állami trösztök, a bankok –
sajátjukként is bánnak vele! Kedvükre használják az erdőt, eb-
ben sohasem ismertek korlátozást. Képesek évekre bezáratni
magukat falopásért, mégsem állnak el tőle. Mert elmúlik a nyár,
olykor még október végén lehull a hó, megjön a hosszú, a határ-
talan tél, s ezalatt a hegyilakók nem ülhetnek ölbe tett kézzel a
fűtő körül, éppen csak állataikra ügyelve: ha élni akarnak, télen
is termelniük kell. Bámulatosan bánnak a fejszéivel, bárd-
dal; olyan „rusnya helyeken” (szakadásokon, patakokon) vontatják
keresztül a rönköt bozontos őslovaikkal, hogy el sem hinné az
ember. És faragnak belőle házat, pajtát, kerítést, szekeret, cseb-
ret, kádat, fakanalat, vagy deszkát vágatnak a patakmenti fű-
részmalomban, mindezt szekérre-szánra pakolják, s a meggyűj-
tött sajttal, gyapjúval együtt a városokba viszik eladni. Ebből
telik ki az adójuk.

(Archaikus elzárkózottság)

Szegények, szegények, nehéz életűek, nyomorultak. A part-
menti hatóság az utolsó krajcárt is kifacsarja belőlük, épp csak
létminimumot (olykor még azt sem) hagyja meg náluk: kész-

pénzüik sosem akad. Ezért középkorias önellátásra rendezkedtek be. Maguk állítják elő nemcsak a pajtát, a házat, hanem a bútort, a fehérneműt, a ruházatot, sőt még a házi felszerelést is – és ha már maguk csinálják, hát kevéske többletmunkával egyúttal szépre csinálják – tanyáik valóságos kincsesbányái a népművészetnek.

A városiak úgy vélik, mindezt elzárkózásból (szeparatizmusból) teszik, mert hát hogyan is képzelhető el, hogy valaki tízszoros, hússzoros értékű kézi munkával állítsa elő a durva darócot kezdetleges osztovátáján, ahelyett, hogy olcsó, jó minőségű gyári posztót venne a boltban?! Odalent mindezt afféle passzív ellenállásnak tekintik, mondom, csökönyös maradiságot, titkolt gandhizmust sejtenek benne, és bizony nem is tévednek sokat. Mert a posztót nem azért bojkottálják ugyan a hegyilakók, mintha önállóságra törekednének – politikai mozgalom a legigazságosabb ügyből sem támad soha anélkül, hogy valaki ezen a címen magát a hatalmat akarná. Mégcsak azért sem bojkottálják a posztót, mert a szövés-fonás tudományát ősidőktől örökölték anyáról lányra, hanem mert nincs reá pénzük. Ellenben a városiakkal szemben igenis megvan, mindig is megvolt a gyanakvó ellenérzésük.

Mert azok sohasem kívántak egyebet tőlük, mint adót, újoncot, áldozatot.

Hogyan légy meghitten bizalmas ahhoz, aki soha semmit sem nyújt, mindig csak követel? Nem bizony, a hegyilakók viselkedésében a lojalitásnak árnyéka sincs; bizalmatlanok minden nadrágos ember iránt, legyen az újoncozó őrmester, főnök vagy akár egyszerű kiránduló – ha ezek közül bármelyik betér hozzánk, s egy csupor vizet kér, efféle válaszokat kap: „ahajt a patak, tessék csak meríteni bátran”. (Enyhíti a dolgot, hogy maguk is a patakból merítenek.)

De a partmentiek nem is igen térnek be a hegyilakókhoz. Viszolyognak a gyanakvásuktól, juh- és trágyaszaguktól; kevesen beszélnek a nyelvüket is. Odalent, a tudományos intézetekben persze régen feldolgozták már a hegyilakók nyelvét (kitűnt, hogy a földkerekség minden nagy nyelvcsaládjával rokon, más szóval rokontalan), mint ahogy életmódjukat, gazdasági értékü-

ket, művészetüket is régen felmérték, ám mindez még távol van attól, hogy valóban ismerjék őket: az átlagos városlakó alig egykét szót ért meg a hadarásukból. Ezt a hegyilakók ki is használják. Nem engednek mélyebb betekintést valóságos viszonyaikba; amióta rájuk kényszerítették az állam vallását, ősköltészetüket (mitológiájuk maradványait) is mélyen titkolják, ha ugyan el nem feledték. (Megvallom itt közbevetőleg, hogy történetem egyik előző változatában egész kis mitológiát, afféle zoomorf keletkezéstörténetet agyaltam ki a számukra; lehet, hogy ezért is akadtam el a munkában, hiszen a mítosz természeténél fogva spontán, a legkevésbé sem agyalható ki, aki ilyesmire adja fejét: hazudik – márpedig az írásművészet, úgy tudjuk, nem tűri a hazudozást.)

No, szóval a hegyilakók nem bántják ugyan, de lehetőleg kerülik az idegent. S ha az mégis rájuk tör, s vendégjogon kérdezősködni próbál, hát az ötlés-hatolás, a félreértések és értelmetlen válaszok egész áradatával nyugözik le – minek szépíténők? –, afféle hegyi kreteneknek tettetik magukat, kótyáknak, amilyenek a gyakori rokonházasság folytán mindig szép számmal akadtak köztük. Nem csoda, ha a városlakók csavaros eszű, de még inkább gyenge elméjű ősembereknek, csaknem majmoknak tekintik őket, mindenestre „vadaknak”.

(Bajtársiasság)

Egészen más a helyzet, ha ismerős kérezkedik be. Ismerősön nemcsak magukat értik, hanem azt az idegent is, akinek jószándékáról meggyőződött akár csak egyetlen hegyilakó, s ekképpen kezességet vállalhat érte. Az ilyent pohárka itallal, sajttal, szalonnával kínálják, megosztják vele az utolsó falatot (ha az asszonyt nem is!), akként fogadják, mint a leszerelt katonának hajdani bajtársukat – s csakugyan egész társadalmi szervezetükben van valami bajtársias. Emlékszem, amikor először arra vetődtem, s megismerkedtem egy idős vadászemberrel, aki most már holtunkig kedves barátom marad, ő azonnal szárnya alá vett, felajánlotta asztalát-házát, családotól befogadott (s ez-

zel mintegy polgárjogot biztosított nekem az egész vidéken); mihelyt jó három hét múlva feltettem aztán a kérdést, hogy mivel tartozom határtalan szívességéért, már-már a föld alá süllyedt szégyenletében. És mindezt azon az alapon, hogy meggyőződött róla: talál köztünk a szó; csakis vadászgatni akarok azon a tájon, egyebet semmit.

Ez utóbbi eset persze Ivóban történt, holott én nem Ivóról akarok írni, egyáltalán nem, hanem valamely megkorrigált, tengerrel körülvelt, mondhatni felfújtt Ivóról; egy olyan vidékről, ahol tömegestől élnek még hagyományos életformájukat őrző, egyszerű emberek is, hívják azt Erdélyi középhegységnek, Avasnak, Izlandnak vagy akár Celebesnek. Bármilyen absztrakt egy történet, az elbeszélőnek végül is támaszkodnia kell valamire, s még mindig jobb, ha tapasztalataira támaszkodik, mintha csak képzeletére.

(A városiak)

Mindebből ki kellett derülnie már, hogy a szigetemet nemcsak hegyilakók népesítik be: odalent, a parti síkságon seregestől élnek a városiak. Normális civilizációt, korszerű ipart, magas kultúrát alakítottak ki, illetve hát hoztak magukkal – mert kívülről, a tengeren túlról vándoroltak be nyilvánvalóan, előbb csak néhány apró kolóniát alapítva, azután fokozatosan megszállva, kisajátítva az egész lapályt. A hegyilakók tudata saját magukról, hogy tudniillik mindig itt éltek, természetesen téves, hiszen még az amerikai indiánokról is kiderült: Ázsiából telepedtek be. A hegyilakók sem itt keletkeztek, ők is bevándoroltak valahonnét, csakhogy nem tudnak róla, ösköltészetük kipuштultával ez is feledésbe merült. Az a másik titkos tudásuk ellenben, hogy valamikor övék volt, s jog szerint ma is övék nemcsak az erdő, hanem az egész sziget – az már igenis helytáll. Mindegy, kik voltak a kései jövevények, hollandok-e, németek, dánok: idővel meggyökereztek, szorgalmas, hozzáértő munkával felépítették a városokat, kikötőket; gyarmatot alapítottak,

aztán kivívták a függetlenséget, s már már pompás kis államszervezetük van.

Annál pompásabb, mert a gyarmatot annak idején, úgy látszik, valamiféle szektások alapították, talán épp Münzer tiszteletes úr követői, anabaptista menekültek, ugyanazok, akik 1534-ben már Münster városában is kipróbálták (s egy teljes évig sikerrel védték) kommunisztikus elveiket. Hitükről, úgy látszik, szörnyű bukásuk, majd kivándorlásuk után sem mondtak le végképp, gyarmati gyülekezetükben jóideig vagyonszövetség uralkodott, ami később (a független, modern, liberális állam létrejöttével) apránként felbomlott persze, de a síkföld tulajdonjogi szerkezetében kitörülhetetlen nyomot hagyott. A szigetország iparát, közlekedését, kereskedelmét nagyjából még a hajdani vagyonszövetség alapította, s így eleve állami érdekelttség volt; a legfontosabb termelőeszközök kincstári tulajdonára, mint biztos alapra épült fel aztán a pompás kis közigazgatás, igazságszolgáltatás, közoktatás, az ingyenes egészségügyi ellátás, a fejlett szociális és kulturális intézményrendszer, mindaz egyszóval, amire a szigetlakók mindmáig jogosan büszkék. Minek szaporítsam a szót: a városiaknak szilárd államszervezetük van odalent, remek kis jóléti államocskájuk, amelynek a hegyilakók egyenlő jogú polgárai.

(Gyarmati sorban)

Egyenlő jogú, csak hogy nem egyenlő esélyű.

Mert a lenti ipart: a kohászatot, fafeldolgozást, konzervgyártást, a nagy fonodákat, szövödéket, a tímár- és bőrfeldolgozó üzemeket (miáltal a virágzó tengeri kereskedelmet) – ugyan mi másra alapozták mindezt, mint éppen a hegyilakókra? Amit csak megtermett a hegy, amit a hegyilakók odafent loholó igyekezettel földről és föld alól naponta előkotortak, az mind leszivárgott a partra: a városokat gyarapította. Azok nőttek, csinosodtak is szépen! A kormányzat többnyire liberális volt, nem ismert különbséget az állampolgárok között, már a piacon sem, de kivált az adózás tekintetében, s ezen a címen az utolsó csepp

zsírt is kisajtolta belőlük, épp csak a munkaerejük (adózóképeségük) fenntartásához szükséges minimumot hagyva meg náluk. Így sikerült azután elérnie, hogy azok évszázadok során mindig egyazon szinten maradtak, bokszbajnokoktól, aranyhangú népdalénekesektől eltekintve soha egyik sem emelkedett fel, egy sem tanult: a városi liberalizmus – haladó elvei ellenére, vagy tán épp azok által – mintegy archaikus állapotukban konzerválta a hegyilakókat.

Így élnek most is.

Ami a legérdekesebb: a városiak szüntelen szipolya, sok vássott gúnyolódása ellenére sem tekintik magukat alacsonyabbrendűeknek, elvégre ha gyöngé elméjű félmajmók is – azért még szabadok! Vesztes igazuk tudatában, valamiféle megfélemlített, ám mégiscsak előkelő rátartiséggel viselik sorsuk; társadalmi szervezetük tulajdonképpen arisztokratikusabb (zártabb), mint a felvilágosult városiaké. Hogy példát is mondjak: el lehet származni közülük (szolgának, katonának szegődni, vagy cselédsorból férjhez menni a partra), de azok, akik megteszik ezt, a legkritább esetben térhetnek vissza: holtukig bukott egzisztenciák, „leszerepeltek” maradnak.

A városiak úgy élnek szigetemen, ahogy többé-kevésbé fejlett társadalmunkban manapság mindnyájan élünk, mérhetetlen tömegű írás tudósít erről, nem érdemes rá szót vesztegetni. A hegyilakók – nos, hogyan is élnek a hegyilakók? Természeti feltételekhez igazodó, ősi, hagyományos életrendjükben, úgy, ahogy három vagy ötszáz éve is éltek, legfeljebb annyi különbséggel, hogy felhagytak a földműveléssel (végsőképp kiszorultak a hegyre), s újonccal, pénzzel kell adózniuk. A legtalálhatóbb szó, amit életmódjukról elmondhatok, az, hogy „archaikus”, meg hogy „spontán”. Spontán, vagyis belső törvények szerint, magamagából kifejlődő; kívülről, mesterségesen meg nem zavart; a lényegét illetően sohasem befolyásolt; pontosan olyan, akár az ösvényeik.

(Ösvények)

Az ösvényeik – hát igen, ezekről is külön lehetne írni. Sűrű, bonyolult ösvényrendszer hálózza be nemcsak a felföldet, hanem odalent az erdőt, a legelőt is; ösvények egymás hegyén-hátán, ösvények keresztül-kasul; a partra vezető szekérutakat leszámítva csakis ezeken közlekednek, úgyhogy szinte térképszerűen jelenítik meg egész szociális egységüket. Ösvény csak ott alakul ki, ahol szükség van erre: nincsen fölösleges ösvény. Ahol viszont szükség van rá, ott minden esetben kialakul: nincs az a tiltás, kerítés, az a leküzdhetetlennek látszó természeti akadály, amely létrejöttének elejét venné! Éspedig mindig a legpraktikusabb nyomvonalon alakul ki. El akar jutni az ember az úthoz vagy a szomszéd tanyára, s látja, hogy toronyirányt a leg egyszerűbb. Megindul tehát toronyiránt, s egyszer csak azon kapja magát, hogy áthághatatlan bozótba, szakadékba vagy lapos, tocsogós helyre jutott. Megindul ellenben a legközelebbi ösvényen, s akadálytalanul eljut akárhová, mégpedig csaknem toronyiránt, a lehető legkisebb kerülőkkel, ugyanazon a szakadékon, lápon keresztül, amelyben előbb elakadt. Az ösvényben az odaválók évszázados tapasztalata, helyismerete (és szükséglete) ölt testet; aki egy ösvényt legelőször helyesen taposott ki, azt már mindenki követni fogja; aki legelőször téves nyomon járt, annak az útját az utána jövő módosítja, korigálja (akár a népdalokat). Hasonlóképpen kiigazítják az ösvényt, ha időközben változás áll be a természeti feltételekben, például ha esős időben valahol pocséta támad – így alakul ki aztán véglegesen.

Az ösvény a lehető legcélszerűbb gyalogút a világ két (emberileg összefüggő) pontja között. Mindazonáltal ez sem örökkévaló: némelyiket felhagyják, némelyik éppen keletkezik. Legutóbb Ivóban abból tudtam meg szegény Nagy Laji bácsi halálát, hogy megszűnt az ösvény a háza felé. Elhal egy tanyán a gazda, felhagynak egy vágteret, kertet: az oda vezető ösvények máris begyepesednek. Új vágteret nyitnak, új tanyát, új gáttert építenek vagy odébb költöztetik a juhesztenát : azonnal új ösvény támad, éspedig nem is csak egy, hanem igen sok – minden irányból, ahonnét az érdekeltek odajárnak. Az ösvények ekkép-

pen társadalmi kapcsolatok kifejezői. Bonyolult hálózat, dús szövevény, egyszerre érvényesül benne a természeti meg az emberi faktor: afféle pókháló, amely ráborul a vidékre, s azt szerves egységbe fogja hernyófonálnál finomabb szálaival.

Ilyen a hegyilakók élete is. Spontán, spontán, bentről kifejlő, előre meg nem tervezett, ki nem agyalt, semmiképpen sem manipulált: a természeti meg az emberi tényezők szép egyensúlya, kölcsönös baráti együttthata érvényesül benne.

(Erkölc és bosszú)

Szokásjoggal szabályozott zord szabadságban élnek, mondtam előbb, s most hozzáteszem: szűkös, de meghitt fészekmelegben. Emberi vagy inkább bajtársi kötelességüknek tartják egymáson a szükségben mindenkor segíteni (házépítésben, betegszállításban, rönkvontatásban), s ezt akkor is megteszik, ha történetesen épp haragosok. Haragok, gyűlölködések is mindig adódnak közöttük persze, s ezek sokkal brutálisabban nyilatkoznak meg, mint odalent, a városlakóknál. Bíró Feri bácsi három szép fia közül az egyiket meglopták részegségében, s ő kijózanodva (amiatt, mert nem tudott elszámolni testvéreinek a közös keresettel) habozás nélkül felakasztotta magát; ámde bánatos testvérei kinyomozták a tolvajt, s habozás nélkül agyonütötték ásóval; minek folytán a parti hatóságok habozás nélkül bebörtönözték – igaz, nem éppen mindkettőt, hanem csak az egyiket, a legényfiút, amelyik emberséges megfontolással a másik (a család) bűnét is magára vette. Efféle rémregények, balladák történnek közöttük naponta, vérbosszúk, gyilkosságok, egész családok váratlan kipusztulása, iszonyú bűnök, amelyek idővel mind kiderülnek (mert hiába esnek olyan messzire egymástól kökeretes tanyáik, azért mindenütt tudnak egymásról, ismétlem: mindent) – éspedig nemcsak a Fudzsijamává felfűjt Hargita alján, hanem akárhol, ahol hasonló szabadságban és spontaneitásban egyszerű emberek élnek.

(Az emberek)

Ezek közül a hegyilakók közül kellett tehát kiválogatnom tervezett regényem alakjait – könnyebb feladat, mintsem gondolná az ember. Mert a hegyilakókon nem érvényesül a szervezett ipar, a vallás, az iskola (s egyáltalán a magaskultúra) csiszoló, uniformizáló munkája. Ha mi a csendes folyóvíz sok kis gömbölyű köve vagyunk, ők a bazaltot őrlő patakoké: valahogy élesebbek, eredetibbek, karakteresebbek; elég egy-két szót váltani valamelyikkel, máris tudja az ember, kicsoda ő.* Máig csodálkozom, miért nem sikerült ezekből a született regényfigurákból épkezláb cselekményt szerkesztenem – nem ment, hát nem ment, mit tegyek, nem akart sikeredni. Most tehát, a sziget meg a rajta élő nép vázlatos rajza után nekilátok, hogy ha nem is az irodalom, legalább a fogalmi közlés eszközeivel mégis leírjam, miben vallottam egykor kudarcot – mi történt tulajdonképpen.

(Útépítés)

Az történt, hogy az ösvények csendes, évszázados birodalmában egyszer csak műutat kezdtek építeni.

Nem ők maguk, persze, hanem a városiak, illetve hát mégis ők, csakhogy nem saját fejuktől, hanem csak saját kezükkel: a városiak kezdeményezésére, terve alapján és vezetésével.

Szinte szememmel látom a két idegent, amint valamely gyöngéd, tavasz végi napon, virágzó kankalinok, cseresznyefák közt megindul felfelé az egyik ösvényen, mégpedig a legfontosabbon, azon, amelyik átvezet az erdőpaláston, át a legelőn, majd a megmászhatatlannak látszó bazaltmeredélyen, s legvégül kivisz a csúcsra. (Mert ilyen ösvényük is van; nem tudni, mikor mit kerestek ott, a gigászi hegysüveg legtetején, ahonnét éppen csak nyáron olvad le a hó, de kétségkívül feljártak néha, maga az ösvény erre a bizonyíték.) Látom a két idegent, amint gumicsizmásan, vízhatlan viharkabátban, övükön mindentudó kis szeker-

* Ez szigorúan hagyományos viselkedésrendjük ellenére is így van.

cével kaptatnak kifelé az ösvényen, roskadásig megpakolt mokánylovat vezetve maguk után. Nem lehetett semmi feltűnő ebben, hiszen a csúcsra mindig is kijártak ilyen-olyan városiak, hóbortos idegenek, akik hegymászásban lelték a kedvük; legfeljebb az kelthetett volna gyanút, hogy ezek most túlságosan is felpakolt lovat vonszoltak magukkal, s a ló málhájából műszerállványok fémlába meredt elő. De hát ha gyanút keltettek is némelyik hegyilakóban, az úgysem tehetett ellenük semmit; jártak már itt geológusok, topográfusok azelőtt is; a felföldön mindig mindenki szabadon közlekedett.

És feljutottak azok ketten a hegyre.

Szélvédett helyen, mindjárt a bazaltszirtek alatt, bővizű forrás mellett ütöttek tanyát, akörül sütkéreztek félmeztelenül az aranyos havasi fényben hetekig; onnét figyelték a felföld kizöldülését, bámulták a távoli tengert, miközben lovuk a legelő sárjadó fűvét legelte. Éjszaka vagy rossz idő jöttén sátrukba húzódtak, beburkolóztak bundával bélelt bekecsükbe, s tán fogvacogva, de elég nyugodtan kivárták a végét – úgy látszott, csakugyan egyszerű táborozók. Hanem ahogy a süveghegy legtetejéről is elment a hó, azonnal munkához láttak. Naponta kimásztak a csúcsra, ott jöttek-mentek, jegyeztek, rajzoltak, mértek, újra jegyeztek; később szolgát fogadtak maguknak a műszerek cipelésére, egy fiatal hegyi kretént, akit le-leszalajtottak az esztenához ordáért, kenyérért, sajtért (számolatlanul szórták a pénzt); így folytatták ezt a bazaltszirtek közt, a legelőn, majd az erdőben is – miközben mindegyre alább költöztek –, ősz elején aztán felpakolták lovukat, és csendesen hazakocogtak.

A két idegen mérnök volt, természetesen; azt kapták feladatul, hogy kijelöljék a csúcsra tervezett műút végleges nyomvonalát. Odalent persze már megvolt a terv, pontos térképek alapján régóta elkészítették, még hozzá több variánsban; önekik most csak ellenőrizniök kellett a terepet (nehogy meglepetéssel szolgáljon), s kiválasztaniuk a legkedvezőbb variánst.

Megtették, felpakoltak, hazakocogtak, de nemsokára mások érkeztek, újabb meg újabb idegenek, jöttek seregestől, s ha a következő évben még nem is, de az arra rákövetkezőben megindult aztán az út építése. Nem tudnám én most már elbeszélni,

hogyan készült el az út, sohasem láttam hasonlót; talán ezért is akadtam el ezen a ponton regényem legutóbbi változatában. Hiába kértem el kéziratát K. Papptól, aki ott dolgozott, s novellát írt róla: nem leltem abban semmi de semmi konkrétumot, hanem csak „lelkizést”, tudati állapotok, alkohelmámorok szerelmi ábrándozások leírását; magáról a szerzőről (K. Pappról) szolt az egész; csodálatos, mennyire nem tudja megítélni némelyik ember, élményei közül mi a mellékes, mi a fontos!

Úgy képzelem, előbb az erdőt vágták ki hosszú, kanyargós sávon: fantasztikus, hurokszerű, önmagába olykor szinte már visszatérő pántlikairtást nyitottak benne – afféle vitézkötést kanyarítottak az erdőpalástra. Robbantásokkal folytatódott a munka – csak úgy dörgött tőlük a hegy –, óriási kőlavínak dübörögtek alá a völgybe, kíméletlenül kiütve, elsodorva az útjukba eső fenyőket, bükköket is; megérkeztek, munkába álltak a gépek (betonkeverők, úthengerek), nagy nyüzsgés támadt egyszóval, ha nem is az egész felföldön, de az előre megtervezett út egész nyomvonalán.

(Mennyei bőség)

A tényleges, kétkezi munkát mindezenközben természetesen maguk a hegyilakók végezték; a városi szakemberek inkább csak szerveztek, irányítottak. És ez a felföldieknek eleinte kapóra is jött. Hiszen szívesen vállaltak ők munkát azelőtt is, időszakos ácsmunkát, rakodást, kubikolást, itt-ott, kikötőkben, bányákban, építkezéseknél; csapatostól kerekedtek fel hétfőn, s szombaton fáradtan, de viszonyaikhoz képest meggazdagodva tértek haza – a hagyomány mindenkor elnézte az efféle alkalmi keresetet. De most már fel sem kellett kerekedniük hétfőn, hogy szombaton elnyúttan baktassanak hazafelé (ki tudja, honnét egész napi járóföldről) – ott helyben, tanyáik közvetlen közepében jutottak bőséges keresethez. Annál bőségesebbhez, mert az építető, a hirtelen megnövekedett munkaerősükséglet s az ebből fakadó krónikus munkaerőhiány miatt kénytelen volt rendkívüli napszámokat fizetni nekik, tetemes összegeket, ami-

lyenekről a hegyilakók azelőtt ábrándozni sem mertek. Az útépítéshez szegődött felföldiek keresete kezdettől fogva összemérhető volt bármely jól képzett városi munkás fizetésével, ám később, szénacsináláskor (amikor állataik téli kóstjának biztosítása végett többségük rendre elszállingózott), nemritkán meg is haladta azt. Annyit kerestek, amennyit éppen akartak; ezentúl tehát azt vehették meg, amire épp kedvük támadt: nem lehetett kívánságuk, hogy azonnal ne teljesüljön.

Még hozzá szintén ott helyben. Mert az építető – úgy képzelem – már a legelső telephelyén, de később is, minden új munkatábor közelében üzletbarakot nyitott, hogy túlzott béreinek kereskedelmi hasznát azért mégiscsak lefölözhesse. A hegyilakók ezekben mindent megkaptak, ami szombat esti tékozló kedvükben eszükbe jutott, vagy eszükbe sem jutott soha, még hozzá jó minőségben, alig valamivel drágábban, mint lent, a városi áruházakban, úgyhogy egyáltalán nem volt érdemes útrakelniük érte. Vásároltak is mértéktelenül; szombatról szombatra valósággal kiürítették a boltot. Ettől fogva tapasztalhatták az üdülésre, táborozásra feljáró városiak, hogy az elzárkózott, a komor, az archaikus hegyilakók, akik régebb a posztót sem vették, inkább jártak háziszóttésben, most motorbiciklin száguldoznak a lankásabb ösvényeken, elszórt kertjeiket pedig (ahol azelőtt nyárhosszat kint hált a gazda, hogy megóvja a vadállatok kártevésétől) most fáradhatatlanul virrasztó, harsány táskarádiók őrzik, telebúgva az éji kaszálót kéjes fővárosi lokálzenével.

Világosan kitűnt tehát, hogy a hegyilakók gandhizmusa, konok és ösztönös elzárkózása mindattól, ami „lentől való”, mennyire csak a szegénységükből fakadt. Vagy legalábbis: milyen jól támogatta ez a szegénység szeparatizmusnak vélt ókonzervatív tudatukat: megóvta a kísértésektől, mintegy gazdasági alapot teremtett hozzá. Mihelyt az anyagi kényszer odalett, legott az eszme is háttérbe szorult – és ők vettek, vásároltak, két kézzel szórták a pénzt, valósággal dúskáltak a civilizáció áldásaiban. Minthogy ez időben odalent, a városon is folklórdivat támadt (világraszóló divat), saját kezűleg készített szótteseik, varrottasaik, házi eszközeik jó pénzért mind levándoroltak a városiakhoz, olcsó, jó minőségű (csak hogy rettentő ízléstelen)

gyári áruknak adva át a helyük. A tanyák és a városi otthonok berendezése így mondhatni kicserélődött: a hegyilakók ezentúl olcsó vásári bóvlik, a városiak remekbe készült népművészeti tárgyak között éltek – és jóideig észre sem vették, milyen komikus ez.

(Oldódó szeparatizmus)

Látnivaló: már az útépités is jelentős változást hozott a hegyilakók életvitelében. Valamiféle fejlődést – nevezzük annak –, amely azonban nem belülről sarjadt, nem a hegyi világ természetes talaján nőtt fel, hanem kívülről, mesterségesen, a fejlett partmenti civilizáció kinövéséként telepedett rá: pontosan úgy viszonyult előbbi életrendjükhöz, mint ösvényeikhez az út.

S mihelyt rátelepedett, már be is hálózta. Amit a partmenti liberalizmus belső ellentmondásai folytán hosszú évszázadok alatt a legagyafúrta módzserekkel sem tudott elérni (tudniillik a hegyilakók civilizálását), az most egyik napról a másikra, szinte magamagától következett be. Mindamellett még csak a felületen. Jóideig készült, aztán el is készült a műút, de azért megmaradtak az ösvények is – a változás nem hatolt mélyre, az élet valódi struktúráját még nem érintette. Mert igaz ugyan, hogy a hegyilakóknak munkával kellett fizetniök újmódi bőségükért, de egyelőre csak olyan munkával, amelyet önként vállaltak, amelyhez jól értettek, amelyet gyermekkoruktól fogva megszoktak, s úgyszólván fáradságot sem jelentett nekik. Erdőt irtottak, a kitermelt rönköt levontatták a völgybe bozontos állataikkal – mindebben ősidők óta jártasak voltak. Ezzel párhuzamosan földmunkára is sor került, persze, de hát odalent, a bányákban, kikötőkben, építkezéseknél ehhez is régen hozzászokhattak. A robbantásokat, amelyektől, mint mondtam, ezentúl szakadatlanul dörgött a hegy, kék overallos síkföldi szakemberek végezték, önekik csak a törmelék elhordása, egyengetése, lapátolás, afféle kubikosmunka jutott; becsülettel végezték ezt is, noha már kevesebb lelkesedéssel, mert messze esett, helyhezkött volt, kint kellett mellette hálgni; ezért idővel – kivált

nagy dologidőben – inkább csak lányait küldték el az útépitéshez (az építető kénytelen volt nőkkel is megelégedni); családonként kettőt-hármat küldtek; külön, számukra hevenyészett deszkabarakokban laktak azok odafent; hétfőtől szombatig csak úgy zengett a környék csivogásuktól.

De ami a legfontosabb: mindezenközben nem adták fel a tanyaikat, nem mondtak le az állataikról, eszükbe sem jutott ilyesmi. Régi, megszokott, archaikus módjukon éltek; az útépitést afféle alkalmi mellékmunkának vették, amilyenre azelőtt is gyakran eljárak, épp csak annyi előnnyel, hogy most nem öneik kellett elmenniük érte egész napi járóföldekre, hanem maga a bőség jött el hozzájuk, még hozzá micsoda bőség!

(Az út)

És így lassacskán elkészült az út.

A partról indult el, a legfontosabb kikötőből: kimászott rézsút a magas platóra; viszonylag simán átszelte azt; aztán behatolt az erdőpalástba, felkacsaringózott az erdőn, a legelőn, magán a bazaltfalon (mint valami fantasztikus vitézkötés), és végül – hihetetlen! – végül kivitt a csúcsra.

Hihetetlen, mondom, hihetetlen: a Fudzsijamára, a gigászi hegysüveg tetejére, ezentúl műút vezetett fel!

Sokat töprengtem történetem előző változataiban, hogyan hitessem ezt el. Itt jelenik meg elbeszélésem folyamán először a fantasztikum. Arra gondoltam, hogy talán adatokat kellene felsorakoztatnom, mintegy a tények erejével hitelesítve a hihetlent; le is másolom itt fiktív adatközlésem egy változatát, olvassák, kérem, illő türelemmel.

„Mintegy 123 kilométernyi jól megalapozott műút készült el, kilométerenként átlag egy híddal, összesen hét alagúttal és tizenegy nagy viadukttal, de ezek nem oszlottak meg egyenletesen: a felföldön, az erdőhatárig jóval kevesebb épült belőlük, mint fentebb, a meredeken. Az út biztonsága érdekében sok tízezer köbméternyi támfalat raktak (magukból a kirobbantott terméskövekből), sok kilométernyi útfődelet építettek (betonból, a

kőomlás ellen); a védősáncokat, korlátokat, átereszeket számon tartani sem tudták soha. Kőomlások, földcsuszamlások, valamint más balesetek folytán összesen huszonhét személy vesztette életét az útépítésnél; egy híján mind hegyilakók. Legtöbb áldozatot valamely bazaltoszlopnak (a kónuszos fogaskerék egyik hornyának) váratlan megcsuszamlása, összeomlása követelte: egyetlen szempillantás alatt kilenc gyanútlanul kubikoló napszámot temetett maga alá, s velük a síkföldi felügyelőt.”

Így az én adataim, s aztán tovább: „A légvonalban hatvan kilométeres távolságot összekötő 123 kilométernyi műút a valóságban sokkal rövidebbnek bizonyult; útközben mintegy össze ment, összezsugorodott; ma már a legpontosabb térképeken is csak száz kilométert lehet kimutatni belőle. A fennmaradó 23 kilométert minden bizonnyal ellopták. Na, persze nem úgy, hogy méterről méterre az utat, ez képtelen ötlet, hanem úgy, hogy méterről méterre többecske számoltak el. Vagy az építőanyagok kelt lába szállítás közben, vagy a pántlikairtásról lehordott rönkanyagot irányították el illetéktelenül (holott annak jövedelmét bekalkulálták a költségvetésbe), elég az hozzá, az állami útépítő vállalat az építkezés során makacsul jelentkező deficitet mutatott ki, s így (a kormányzat hallgatóságos elnézésével) aritmetikai manőverekhez kellett folyamodnia, hogy számítását mégis megtalálja valahogyan.”

Ilyesmiket próbáltam én kiagyalni, hogy valószínűsítsem a valószínűtlent, efféle csalásokhoz, fikciókhoz folyamodtam, mintegy kínomban, hogy némi epikai hitelt teremtsék történetemnek. De hát azóta sokféle jártam, sok mindent láttam, s a sok minden között ennél bizony különbeket is, úgyhogy elhatároztam, lemondok minden mesterkedésről, egyszerű tényként közlöm: „elkészült a műút” – elvégre modern korunkban, a mai igények és technikai feltételek közt nincs ebben semmi lehetetlen. Ha a svájci luxus szállókhoz műút vezet fel, mért ne vezetne a Fudzsiájára?

A hegyilakók tehát verejtékkal, sőt Vérral adóztak az útnak, miközben persze meg is gazdagodtak belőle. Életformájuk megváltozása, ismétlem, egyelőre nem volt még lényegbevágó. Új ösvényeik támadtak a tanyák meg a vándorló munkahelyek között; fagygyümölcsüket elemlámpára, savóba mártott kalapjukat

nejlonköpenyre cserélték; tornácos boronaházaik megteltek bővlival (s amellet mindenféle hasznos felszereléssel), de mindez még csak kis karcolás volt a hegyvidék sértetlen arcán

Hanem aztán megindult odafent az építkezés, s ezt mái nem vészelhették át sértetlenül, ez már csakugyan fordulópontot hozott a hegyvidék történetében.

(Az építkezés)

Mert az út természetesen nem magáért épült, nemcsak azért, hogy az autótulajdonos városiak hét végén felrándulhassanak szigethazájuk csúcsára gyümölcslevet inni, s megcsodálni a távoli tengert! Még el sem készült egészen az út, máris nekiláttak odafent a planírozásnak: simára gyalulták, elegyengették a csonkakúp tetejét – kicsodák? No persze a kőmarkoló exkavátorok, a talajgyaluk (és síkföldi kezelőik) de zömükben megint csak hegyilakók. Ezt már nehezebben vállalták; lélegzetelállító napszámokat ígértek nekik, mégsem szegődött oda igazi férfi, hanem csak néhány suhanc, mert pár hónap alatt akarta egész további életét megalapozni. Mert messze volt, fent volt, veszélyes, nehéz volt a munka, zord volt a klíma, folyton esett, havazott, örökké viharos szél fújt, a munkásszállásnak keresztelt barakkokat nem lehetett kifűteni, s minthogy ezeket egyelőre csak a bazaltszirtek alá (a „mérnökök forrásához”) telepítették, a tényleges munka helyére még onnan is messzire ki kellett járni – egyszóval kutyának való volt az egész.

Nagy géppark bevetésével (és némi késéssel) mégis elkészült a planírozás: a csonkakúp teteje asztallap-simán meredt az égre, mintha csak levágták volna.

Aztán az elegyengetett helyet újra feldúlták, a betemetett mélyedéseket megint kikotorták; hihetetlenül széles és mély gödröt vájtak a sziklasüvegbe, afféle negatív Colosseumot, nyilván az alapozáshoz – ez is elkészült, noha már nagyobb késéssel.*

És akkor dömperek jöttek, billenőautók, hatalmas vontatógé-

* Mind e következetlenség, többletmunka – gondolom – abból fakadt, hogy vállalatcsere történt: az állami útépítőket most váltották fel az állami építkezők.

pek: egymás után jöttek fel az úton, mint valami hangyasereg; karakterületükön túlnyújtó, fel-alá lógázó, rozsdavörös vasrudakat (betonvasat) hoztak, amelyet halomba hánytak a meztelen kőre; cementet hoztak (ömlesztve), amelyet szintén óriási halomba hánytak a meztelen kőre, úgyhogy minden kis esőre, havazásra megkötött a felülete; csákánnyal, légkalapáccsal kellett később feltörni, ha ugyan földig nem ázott.

(A munkaerő)

Az építőmunka tényleges beindulása éppen szénacsinálás idejére esett. Nemcsak hogy újabb hegyilakók nem jöttek az építkezéshez (amire most szükség lett volna), hanem még a régiiek is elszállingóztak. Minden eddigit meghaladó munkaerőhiány mutatkozott; a többszörösen módosított ütemtervet sem sikerült soha betartani; az állami építkezési vállalat vezetői igen nagy bajba jutottak. A munkaerő-szükséglet fedezésének fő akadályát, az archaikus termelési módot egyelőre nem volt módjukban megváltoztatni (ez csak végeredménye lesz majd a működésüknek), kompetencia híján meg sem próbálkozhattak ilyesmivel, tehát az építetőhöz fordultak támogatásért.

Az építető (maga az állam) nagyszabású toborzó munkába fogott.

Plakátok jelentek meg a felföldön, különféle jókat ígérve, feliratok, prospektusok, mindezeknek azonban írástudatlanok közt alig lehetett fogamatja. Tehát tanácskozásokat, gyűléseket, nagy népi összeseregléseket szerveztek, ékes szavú szónokok próbáltak a hegyilakók lelkére beszélni – amilyen lelkesen, épp olyan eredménytelenül.

(A toborzás)

Akkor meggyőző brigádok alakultak alkalmazottakból, tisztviselőkből (olyanokból persze, akik beszélték a nyelvet), s ezek tanyáról tanyára járva, a kecségetés, a lelki nyomás, sőt a meg-

félemlítés minden eszközét igénybe véve igyekeztek munkára bírni a hegyilakókat. Ám csak a leggyöngébb jelleműeket sikerült meggyőzniük. A toborzó brigádok terepjáró gépkocsikon közelítették meg a tanyákat – már ameddig a szekérutakon lehetett –, aztán gyalog, az ösvényeken; hetekig, hónapokig jártak külön-külön minden egyes gazda nyakára (úgyhogy az már a föld alá szeretett volna süllyedni szégyenletében); előre elkészített lajstromot, kötelezvényt vittek magukkal, amelyre az írástudatlan hegyilakónak épp csak az ujjá begyét kellett rányomnia, hogy az egész tortúrától megszabaduljon – mégsem nyomta reá. Mert a munkaszerződés nem egy-két hétre szólt (ebbe még csak belement volna, hogy elmúlják róla a lidércnyomás), nem is egy-két hónapra, hanem legalábbis egy évre – szóval örökre! Hiszen az állatait kellett volna eladnia, gazdaságát felszámolnia, egész egzisztenciáját elvetnie hogy egy teljes évre kiköltözhessek építőmunkásnak a csúcsra; aki belement ebbe, annak már igen bajosan nyílt visszaút előbbi életrendjébe. Márpedig az épület (bármilyen is az) egyszer csak elkészül, a hegyi munkának egyszer csak vége szakad – és akkor mi lesz tovább?

A brigádok egyre fenyegetőbben léptek fel; a hatósághoz folyamodtak támogatásért; a legmakacsabb ellenállókat elvitték, letartóztatták (kivált, ha ellenpropagandával voltak vádolhatók), s ezek csak hónapok múlva kerültek elő, ha ugyan előkerültek; a hegyilakók nagy többségével mégsem sikerült zöld ágra jutni. Önként – az volt az igazi baj, hogy önként követelték tőlük életformájuk feladását. Mintha lehetne valamit önként követelni. Önként kellett rányomniok mutatóujjuk begyét a kötelezvényre, különben nem volt érvényes; önként, miközben persze a lehető legnagyobb testi és lelki nyomásra – íme az ellentmondás, amibe szívetemen többen is beleőrültek, belerokkantak, felakasztották magukat. „Hozzanak, kérem, törvényt, hogy mindenki köteles munkába állni odafent – mondta akkoriban valamelyik –, és akkor megyek; de önként nem, önként soha.” Kívülálló szemlélő azt hihette volna, hogy merő gonoszság, öncélú emberkínzás ez az elv (az önkéntesség elve), hiszen látnivaló volt, hogy a hegyilakókat végül úgyis csak felkényszerítik a csúcsra – pedig hát nem volt csupa szadizmus! A kormányzat a szigetország al-

kormányos rendjét, szabadságjogait, vagy legalább azok látszatát próbálta vele megmenteni: nem engedélyezhette a munkástoborzást másként, mint önkéntes alapon, mert nem akart törvényes alapot teremteni a diktatúrára. A hegyilakók egyenlő jogú polgárok voltak; ha őket bármire rákényszerítik, legközelebb majd jön egy tábornok (vagy csak alezredes), aki a városlakókat is rákényszeríti valamire – és akkor vége a szigetország nehezen kivívott, hűséggel megőrzött szabadságának!

Nem hozhattak rá törvényt – tehát törvénytelenül cselekedtek. Mert odafent, a csúcson nem állhatott meg a munka, ott bizony dolgozni kellett, sőt erőltetni kellett a dolgot; túlságosan sok készült el már belőle, semhogy abbahagyhassák. A hegyilakók, akiket eddig csak kiszipolyoztak, most tehát arra ébredtek, hogy ráadásul vadásszák is őket.

(A nyúl elrejtí nyomát)

Nem lesz talán érdektelen idemácsolnom, miképpen emlékezett vissza később egy hegyilakó a toborzás tetőpontjára, arra a hajdani télre. Eleven szemű, szíjas, rátarti kis majomemberről van szó; sok idő múltán, roskatag öreg korában nyilatkozott így, amikor már nem kellett félnie semmilyen következménytől: „Odahaza, a tanyámon nem maradhattam. Idemenekültem előlük, jól körülraktam aprított fával a házat, a pajtában is volt még széna elég. Semmiképpen sem akartam még egyszer találkozni velük; féltem, meggyőznek. Éppen ezért a házikómba is csak aludni jártam haza, napközben odakint húzódtam meg, valamilyen fenyő alatt, a Suhogóban, ahonnét szemmel tarthattam az egész vidéket. Erősen havazott, hideg is volt, de én kis tüzet raktam, topogtam – valahogy mindig eltelt a nap. Az asszony-nak meghagytam: favágni mentem, nem tudja, hová.

Hát egyszer látom, csakugyan jönnek az ösvényen, csizmásan-bekecsesen, négyen, egész autórakomány. Gyalog jöttek persze, nincs az a motor, amelyik ide, az erdei házig kimászna. Kacagok magamban, s dicsérem az eszemet, hogy nem maradtam honn; lám, most milyen könnyen rám találnának. Bemenn-

nek azok a házba, eltelik tíz perc, tizenöt, hát egyszer csak arra leszek figyelmes, hogy kijönnek, s ott keringélnék a hóban, a házam körül. Hű, ezek a nyomomat keresik! Meg is találták, kérem, s indultak kifelé, a nyomomon. Most mit csináljak? Ha megfutok előlük, estig biztosan utolérnek, fiatal emberek, ugye, én meg már akkor is öreg csont voltam.

Erősen megijedtem, máris a csúcson láttam magam, amint kavicsot lapátolok. Megállj, engem aztán utol nem értek! Maga ugye ismeri a Suhogót (egy kaszáló neve messze, kint, a gerincen, átellenben az öreg kis erdei házikójával), tudja, hogy oda mitőlünk csak a patakon keresztül lehet kijutni. Hát kérem, kaptam magam, eltapostam a tüzet, azután jól megráztam a fiatal fát, amelyik alatt aznap fűtöztem; olyan szépen behavaztam így a tűz meg az álldogálásom helyét, hogy nyoma sem látszott. Akkor beálltam a saját nyomomba, és hátrafelé, akár a rák, lépésről lépésre visszalopakodtam rajta a patakig. Sietnem kellett, hogy még azok előtt odaérjek – oda is értem. Akkor, a pallónál kiléptem a nyomból, egyenest a patakba, s térdig vízben gyorsan eliszkoltam előlük. Meglestem egyszer egy nyulat, hogyan rejti el a nyomát, affélet próbáltam most magam is. Hideg volt a víz, nem mondom, de bántam is én.

Azok pedig szépen kimentek a nyomon a Suhogóba. A gerincen egyszerre elfogyott a nyomom, engem mégsem találtak, csak egy fiatal fenyő meredezett ott, csupaszon; azt gondolhatták, talán az angyalok ragadtak el. Erősen megbosszankodtak rám, azontúl nem is kerestek.”

Megálljunk, hiszen én megint Ivóban vagyok! Holott eleve megfogadtam: nem kötöm helyhez történetemet, illetve hát csak afféle képzeletbeli helyhez kötöm: kihelyezem fáradságosan létrehozott vulkanikus szigetemre. Nemcsak azért döntöttem így, hogy a látszatát is elkerüljem mindenféle szemrehányásnak, számonkérésnek, helyi érdekű kritikának, hanem hogy magát a történetet a lehető legabsztraktabbá tegyem. Ami absztrakt: sok mindenre vonatkozik. Ami absztrakt: nem kérhető számon.

(Gazdasági nyomás)

Úgy képelem, hogy a meggyőző munka kudarc láttán, azal párhuzamosan a hatóság – minthogy gazdasági kérdésről volt szó – gazdasági kényszerhez is folyamodott. Felemelték az adókat, a vágómarha árát mesterségesen leszorították, arra számítva, hogy a szükségbe juttatott hegyilakók így majd kénytelenek lesznek munkába állni. Csakhogy azoknak időközben már némi tartalékuk halmozódott fel (az útépitésből), nyugodtan kifizették felemelt adójukat, a marhát, gyapjút, juhot pedig, mindaddig, míg ismét felmegy az ára, egyszerűen otthon tartották. És igazuk is lett, mert odalent a konzervgyárakban, fonodákban, bőrfeldolgozó üzemekben egyszerre nyomasztó nyersanyaghiány támadt, sőt a városok élelmiszerellátása is akadozott, így aztán az árak nemsokára maguktól is újra fölmentek – a gazdasági kényszer manővere egy rövid év alatt kudarcba fűlt. Akkor azt találták ki, hogy elvonják felhalmozott készleteiket a hegyilakóktól, de persze nem felvásárlással (mert akkor pénzhez jutnak, s annál kevésbé szegődnek el építőmunkásnak a csúcsra), hanem ingyen. Ez volt a kormányzat első igazán súlyos megkülönböztető intézkedése. Tekintettel a köz- és nyersanyagellátás nyomasztó gondjaira – szólott a rendelkezés –, a szigetország minden polgára, aki többet tart három marhánál, köteles évente ennyi meg ennyi húst, gyapjút (satöbbi) az államnak beszolgáltatni. Az intézkedés demokratikus – szögezte le a szöveg –: elejét venni a világgazdasági válságból fakadó országos ínségnek és recesszióknak kivétel nélkül minden állampolgár hazafias kötelessége.

Hát persze ezt a városiak még csak elviselték valahogyan, hisz nem tartottak soha egyetlen vágómarhát sem. A hegyilakók azonban most már igazán bajba jutottak. Némelyik úgy vágta ki magát, hogy ezentúl éppen csak három tehenet tartott (minek következtében a nemzeti jövedelem máris érezhetően visszaesett), mások azonban eldugták, eltitkolták a marháikat, kihajtották a bükkösökbe, bozótosokba, a kis erdei boronaházak köré, s hiába volt a fináncok minden faggatózása: addig ötlötkeltek, addig árasztották el őket félhülyékre valló, értelmetlen

válaszaikkal, mígnem azok hagyták magukat becsapni vagy megvesztegetni. Nem egy adomát másolhatnék le a marharejtegetés sok multságos mozzanatáról, pontosan olyanokat, mint a kis öreg majomember esete a Suhogóban, csak hogy ezzel történetem absztrakt voltát, sőt komolyságát is veszélyeztetném. Nincs, egyáltalán nincsen itt helye adomázásnak, mert jó néhány hegyilakó minden ravaszkodása mellett is óriási bajba jutott akkoriban – azok tudniillik, akiket haragosaik feljelentettek marharejtegetésért. Az ilyeneket a hatóság kíméletlenül bebörtönözte, mégpedig szabotázs és hazaárulás vádjával, nem kevessebbel! De még a többiek is, akik szerencsésen megúszták, ezentúl már azok is naphosszat a marháikra ügyeltek; teheneikkel, borjaikkal bujdosnak az erdőn, s így annál kevésbé szegődhetek el munkásnak az építkezéshez.

(Lerakják az alapokat)

Gazdasági presszió, kifosztás, testi és lelki nyomás, külön-külön és együttesen: mindez elegendő volt arra, hogy a szigetország gazdaságát jóvátehetetlenül összezilálja, de hogy a hegyilakókat kiűzze a csúcsra, még mindig nem volt elég. És csodálatos: miközben lent, a felföldön mind e lázálomba illő zúrzaravos kampány lezajlott, odafent a csúcson valahogyan, ki tudja, hogyan, mégiscsak elkészült az alapozás. Az a néhány suhanc, azok a gyengébb jellemű hegyilakók, akik kénytelen-kelletlen beadták a derekukat, azok készítették el. Pedig hát annyit lógtak, lazáltak ők is, amennyit csak tudtak, hiszen jogerős szerződésük, biztos fizetésük volt; úgy fogták fel a dolgot, hogy magáért az otlétükért, a kiköltözés áldozatáért kapják a bérük; nem állt érdekükben bármit is nyújtani érte. Kínos volt nézni, ahogy kivánszorogtak reggel a csúcsra, ahogy eszegettek, szalonnáztak, ahogy minden elképzelhető ürüggyel félrevonultak a barakkok szélárnyékába (mert fent, a hegy tetején is felépült néhány barakk a felügyelőknek); és ott kis tüzet raktak, amellet guggoltak, diskuráltak, toporogtak vagy éppen pickéztek napestig, miközben felügyelőik bent a barakkban, pálinka szónál verték a

blattot, mert hát, legyünk őszinték, azoknak sem állt érdekükben különösképpen sietni.

Odalent a munkástoborzás, idefent a munkatermelékenység okozott megoldhatatlan gondot a vezetőségnek. Annyit lazsáltak, annyira nem hajtottak rá a befogott hegyilakók, hogy már a csúcstra vezényelt munkagépek hatékonyságát is veszélyeztetették. Az ütemtervek sorra megbuktak, semmiképpen sem lehetett tovább túrni a dolgot, valamit a vezetőségnek is tennie kellett.

Tehát bevezette a teljesítménybért – normákat állapított meg.

A normarendszer azonban rendkívül hátrányos volt a hegyilakóknak, kivált miután rájöttek, hogy minél becsületesebben teljesítik, a vezetőség csak annál magasabbra emeli normájukat, úgyhogy végül már szinte loholniok kellett ugyanazért a fizetésért, amit azelőtt pusztán jelenlétükért, mondhatni ingyen megkaptak. Minden összebeszélés nélkül, ösztönösen találták meg a korszerű bérezés ellenszerét: normájuknál következetesen, napról napra kevesebbet teljesítettek valamicskével; inkább vállaltak jelentős anyagi áldozatot, semhogy engedjék magukat behajszolni a munka versenybe; legvégül aztán, amikor bérük már túlságosan alacsony lett, papírjaikat kezdték mutogatni, jogaikra hivatkoztak, szerződészegéssel vádolták meg a vezetőséget, jónéhányan el is hagyták a csúcst ezen a címen, mondani sem kell: leginkább szénacsínálás idején.

A szemérmetlenül növekvő normákat ezzel a manőverükkel újra leszorították; valamiféle kompromisszumra jutottak a vezetőséggel: lehetett újra lazsálni. De mind e hercehurca közepette is mindig haladt valamicskét a munka; a hegyilakók a legnagyobb lazsálás, legmakacsabb ellenállás heteiben is óhatatlanul rátettek egy-egy lapáttal, és – csodálatos! – a kivezényelt újabb munkagépekkel együtt lerakták az alapokat.

(Hogyan teremthetünk munkaerőt)

Az építkezés azonban ezentúl még több munkást igényelt, kifejezetten kétkezi munkásokat; a munkaerőhiány megint megszorozódott; a kormányzat kiúttalan szorultságban találta

magát. Felmerült a bátortalan javaslat, hogy talán abba kellene hagyni az építkezést, csakhogy a befektetés addigra minden képzület fölülmúlt, az egész államháztartás régóta sínylette már: nem lehetett abbahagyni, bármilyen áron folytatni kellett. Tehát kormánybizottság alakult; ennek tagjai (szakértők és becsületes dilettánsok), sok álmatlan éjszakát szántak a munkaerőkérdés megoldására. Azon törték a fejüket, miképpen bírhatók rá az emberek valamely igazán nagyszabású, történelemformáló vállalkozásra anélkül, hogy kifizetődne neki sőt anélkül, hogy céljáról fogalmuk volna. Mert hogy cselekvésük tényleges értelmét nem tudják előre látni, az természetes: soha egyetlen vállalkozásból sem az lett, aminek indult. De hogy értelmes lények egészségük, életük kockáztatásával, kényszerítő szükség híján is részt vegyenek valamiben, aminek mibenlétéről sejtelmük sincsen – nos, ez valóban meghaladja emberfajunkról alkotott fogalmainkat.

A kormánybizottság hosszú viták, összetűzések, becsületes tagjainak sok lelkiismereti válsága után arra a konklúzióra jutott, hogy a probléma gazdaságon belüli eszközökkel, sajnos, nem oldható meg (ez csak újabb haszontalan veszteségekhez vezetne), minek következtében sajnos, sajnos, gazdaságon kívüli kényszerhez kell folyamodni.

A következő héten tehát elterjedt a hír, hogy minden ötven éven aluli hegyilakó (beleértve a családfenntartókat) katonai behívót kap. Úgy hírlett, maga a vezérkar határozott így; hiába, a katonák szeretik a radikális megoldást; ilyen a foglalkozásuk.

A hegyilakók nemigen borzadtak el a hírre, sőt talán megkönnyebbültek, hiszen a toborzókampány kezdete óta mindig is efféle megoldás motoszkált a fejükben. Mert igaz ugyan, hogy így majd elvesztik mindenüket, de legfőbb lelki gyötrelmük, az önkéntesség elve most legalább érvényét veszti – ettől legalább megszabadulnak! Azonban csalódtak; mégsem kellett bevonulniuk; legalább együttesen nem. A szigetország az építkezés céljára felvett rengeteg kölcsönt, hitelt (később ezeknek már csak a kamatait), zömmel az élelmiszerexportból fedezte, ha a felföld Korzika-nagyságú területén egyszerre megszűnik az állatte-

nyésztés, az bizony országos ínségre (sőt végül államcsödre) vezetett volna; maga a vezérkar is eleve belátta ezt.

(Behívások)

A nagy népi bevonulás híre tehát álhírnek, naiv elképzelésnek bizonyult. Ehelyett külön-külön, egyenként (szelektíven) hívták be munkaszolgálatra a hegyilakókat. Mikor hány munkásra volt szükség, annyit hívtak be; mikor milyen szakmára, az ahhoz értőket – napszámosokat, ácsokat főleg, de hát az ácsmesterséghez mindig is igen jól értett mindenik hegyilakó. Egyébként megszokott életüket élték odalent, a tanyákon, de sohasem tudták, mikor csap le rájuk a sors, jön értük terepjárón a végzet; mindinkább a véletlen (illetve hát a gondviselés) markában tudták magukat; hagyományos életszemléletük elbizonytalanodott; ragályként terjedtek köztük a legújabb szekták. Épületácsokra, kőművesekre volt most, mondom, a legnagyobb szükség, mert odafent megkezdték már a falazást, de szükség támadt másokra is – szakképzett betonszerelőkre, lakatosokra, bádogosokra –, így hát a parti városok mesteremberei (maguk a gyarmatosítók) is arra ébredtek olykor, hogy kint robotolnak a csúcson: a legnyomorultabb hegyilakók sorsára jutottak.

(Fecskék a dróton)

Namármost, nagyon jól tudjuk, hogy a kényszerből végzett munka igen kevésbé hatékony. Hiszen, úgy olvasom, még a római patríciusok is hasznosnak vélték rabszolgáik teljesítményét némi érdekeltséggel fokozni: ha ezek közül valamelyik húsz évig becsülettel végezte dolgát, esélye volt a szabadulásra. A csúcsra kivezényelt hegyilakókat ezentúl is fizették, persze (noha már korántsem annyira bőkezűen), de hát így is, úgy is ott voltak, a zsoldjukat így is, úgy is megkapták, egyebet úgysem, minek strapálták volna magukat érte? Hiába licitált lefelé az igazgatóság újabb meg újabb kedvezményekkel, hiába engedett

végül a régebben kialakult (kompromisszumos) normákból is, a kényszerrel behívott munkaszolgálatosok azokat sem teljesítették, egyszerűen semmit sem tettek, minek következtében a régebbiek (a szerződésesek) munkaerőkölcsé szintén megromlott.

Keverj össze szabadokat rabokkal – csakhamar egymáshoz hasonulnak. Mióta tetszés szerint állott rendelkezésre munkaerő, mondhatni lassabban haladt a munka, mint a legszorongatóbb munkaerőinség idején. Szinte szememmel látok egy képet. Szélcsendes, derűs nap, mondjuk júniusban, még a szénacsinálást megelőzően; a Fudzsjama fölött nagy, kerek, kék ég; körrös-körül, a tág szemhatáron a távoli tenger. A falon pedig munkások ülnek, sorban, egymás mellett, mint villanydróton a fecskék, ülnek, lógatják a lábuk, amely most éppen a talajig ér le; hátranyúlnak, előkotorják a tarisznyát; kenyeret, túrót, hagymát szednek elő; eszegetnek. Aztán megtörlik, zsebre dugják a bicskát, visszapakolják a tarisznyába a maradékot, hanyatt dőlnek a falon, s egyazon kényelmetlen helyzetben alusznak egy cseppet – még arra is lusták, hogy felvonják a falra a lábuk.

A falat pedig, amelyről a sok ezer láb most éppen a talajig lóg le, grandiózusnak képzeljük el. Úgy értem: széltében grandiózusnak; mint valami roppant gyűrű nő ki a csonkakúp tetejéből; csaknem betölti a kerek platót; alig marad mellette hely a barakkoknak meg a felhalmozott építőanyagoknak. Iszonyú vastag, bonyolult alaprajzú betonfal, kívülről azonban szabályos gyűrű: az épület, amelybe belefogtak – ennyit már látni –, henger vagy kúp, esetleg csonkakúp alakú lesz. Azonban rendkívül lassan növekszik. Munkásnak, mérnöknek, vezetőnek mindegy, elkészül-e valaha is, egyiket sem fűzi hozzá személyes érdek; a vezetők érdeke éppenséggel a halogatás, hiszen csak az épület átadásáig tarthatják meg rendkívül előnyös állásukat.

Míg bőviben volt az anyag, nem volt munkáskéz, most, hogy bőven volna munkáskéz, hol ez, hol az az anyag hiányzik: betonvas, zsaludeszka, cement; ezért is ülnek naphosszat a falon a hegyilakók, mint villanydróton a fecskék; kedvük sincs a dolgozhoz, de ha volna, sincsen mit csinálniok.

És csodálatos: miközben ez az óriási lazálás folyik, néhány hét múltán megint csak nő valamicskét a fal. Mert megjön a hi-

ányzó anyag (betonvas, zsaludeszka), s akkor bármilyen kevés kedvük van hozzá, a munkások már csak unalmukban is rátesznek egy-két lapáttal, úgyhogy ha legközelebb megint megköt a fal, s ők megint kiülnek a peremére, lábuk már nem ér le a talajig.

(Nagystílú lopások)

Az anyagellátás örökös zavarának nem mondom én, hogy egyetlen, de mindenesetre legfőbb oka pedig a járványszerűen elharapózó panama volt. Ilyen sok anyagot mozgó, ilyen nagy vállalkozásnál ez talán nem is kerülhető el. Már az út váratlan összemenése (az útépítés állandó deficitje) is minden bizonnyal az illetéktelenül elirányított rönk- és cementszállítmányokkal állt összefüggésben – na, hát ez most egyszerre megsokszorozódott! Nagystílú lopkodás támadt; lopott mindenki, amit és ahol tudott: a munkások szinte semmit (legfeljebb egy-egy szerszámot, deszkát); az alacsonyabb beosztású tisztviselők többet; a magasabb állásúak mértéktelenül; ezért is ragaszkodtak az állásaikhoz, s halogatták az építkezést. Már lopkodásukkal halogatták, nem is kellett külön törekedniük erre. Minél többet loptak, annál lassabban haladt a munka, s minél tovább tartott a munka, annál többet lophattak, úgyhogy lassan már egyéb dolguk sem volt, mint falazni a csúcson virágzó semmittevésnek.

És miért is ne loptak volna? Hiszen alig néhány száz tengeri mérföldnyire a szigetországtól, a szomszédos nagyhatalom miniszterelnöke szintén milliós csúsópénzeket fogadott el akkoriban különböző vállalatoktól; sőt magáról az Elnökről, a másik szomszédos nagyhatalmú Államelnökéről is kiderült, hogy vesztegetéssel, lehallgatással, csalással jutott hatalomra – és ő több hétig, hónapig hazudta szembe tulajdon népét; hetekig, hónapokig hazudott szünet és szemrebbenés nélkül az egész nagy közvéleménynek (sajtóban, képernyőn, rádióban) – legvégül aztán, amikor mégiscsak be kellett ismernie, hogy mindaddig hazudott, hát nyugodtan visszavonult a magánéletbe, az égvilágon semmi baja sem történt, még meg is tollasodott utólag – tudniil-

lik tollba mondta a gazzetteit. Csirkefogók világa volt ez: uralkodók szöktek meg a nemzeti kinccsel; népüdvözítő diktátorokról derült ki, mindjárt nemzeti gyásszal összekötött, dicsőségteljes elhantolásuk után, hogy fel sem becsülhető vagyionokat helyeztek letétbe külföldi bankoknál a saját nevükre – hát akkor a szegény igazgatók, mérnökök, főmérnökök, könyvelők, főkönyvelők miért ne csaltak, miért ne lopkodtak volna, ahol és amennyit csak lehetett?

Mit loptak? Mindent. Szerszámot, cementet, épületfát, rönköt – még gépeket is! No persze nem-úgy, hogy elvitték haza maguknak (ez naiv elképzelés), hanem például úgy, hogy a terv szerint idejében megérkező munkagépet, amely az építkezés örökös késése miatt évekig használatlanul állt, hivatalosan átutalták fővárosi vállalatoknak, amelyeknek történetesen épp ez a gépük hiányzott – végül is minek emésztette volna tönkre a rozsdá? És kaptak érte viszonzásképpen ügyes kis nyaralókat, márkás gépkocsikat, olykor bizony külföldi bankbetéteket is.

Vagy például úgy, hogy a rendszeren, ütemesen érkező cementszállítmányokat, amelyeket zsaludeszka híján nem lehetett felhasználni idejében, már útközben másfelé irányították – elvégre minek kötne meg s menne tönkre a drága cement odakint, az örökös esőben, havazásban? Vagy amikor, épp ellenkezőleg, a cementszállítás akadozott – minek hagyták volna tönkremenni a halomba hányt, fölösleges zsaludeszkat a csúcson?

Azután, mihelyt nekik maguknak támadt szükségük az ilyenképpen átutalt felszerelésre – mi egyebet tehettek volna, mint hogy hasonló módszerrel szerezzék be fővárosi vállalatoktól, kis nyaralókkal, fával, cementtel honorálva azok vezetőit?

Emlékszem, történetem egyetlen végigírt változatában épp e köré a mérhetetlen lopkodás köré szőttem a cselekményt: afféle fantasztikus detektívregényt formáltam belőle, vesztegetéssel, gyilkosságokkal, nyomozókkal, már amivel a panama mindig is járni szokott. Elképzeltem például egy igazgatót, tetterős, falánk, életélvező férfit (noha sántát, mert boldogult Z.S.-t választottam hozzá modellnek), aki ilyenképpen hatalmas magánvagyonra tett szert, és semmit sem lehetett ellene tenni, mert pompásan értett ahhoz, hogy a felülről érkező sok számonkérést,

dörgedelmet mindenféle jelentésekkel, beadványokkal, személyes összeköttetésekkel háritsa el. Valahányszor aztán (kolosszális leltárhiánya miatt) mégiscsak buknia kellett, hát mindig egy ugyanolyan tetterős, falánk, életélvező (noha sánta) férfit neveztek ki a helyére – mit mondok? – nem is ugyanolyant, hanem ugyanazt, aki ugyanott folytatta, ahol előzőleg abba sem hagyta. Nagy kedvteléssel rajzoltam meg ezt a bukásaiból megújra feltámadó, fönixéletű igazgatót; utólag visszatekintve nem is egészen oktan ötlet, ámbár történetem végső tragikumához képest, valljuk be, nem is eléggé komoly.

A kormányzat tehát túrte a gigantikus építkezéssel járó gigantikus panamát: sakkban volt, túrnie kellett. Mert például ha odafent a csúcson (nem tudni, mi okból) megint kifogyott a zsarludeszka, mi mást tehetett volna, mint hogy újabb fakitermelést, deszkavásárlást engedélyezzen, hiszen ilyen csekély ok miatt tán csak nem állíthatta le az építkezést?! Vagy ha az építkezés előrehaladtával mégis szükség támadt valamely felszerelésre, ami valaha megvolt, de közben átutalták valahová – mi mást tehetett, mint hogy átutalását valahonnét megint csak engedélyezze? Mindezek az átutalások, cserék pedig a vállalatvezetők kölcsönös segítőkészségét tételezték fel, mondhatni szívességi alapon folytak, ami azzal járt, hogy a befektetés egy része (még hozzá tetemes része) a kincstár zsebéből átvándorolt a magánzsebekbe. Sőt a külföldről felvett, elviselhetetlen kölcsönök is mindinkább magánzsebekbe vándorolgattak; mint valami feneketlen hordóba, öntötte a szigetország vérét és zsírját, egész energiáját ebbe a ki tudja mibe, ebbe a titokzatos építkezésbe (amely bizonyos szempontból már csak előszobája volt a magánzsebeknek); külkereskedelmi egyensúlya megbomlott, hitelképessége kimerült – olyan volt az egész, mintha az állam a polgárok magánadósságát is mind magára vállalta volna, miközben lassan már a kamatokat sem tudná fizetni; fuldokolt, mondom, az ország, tökéletes csőd fenyegetett.

(Villák a domboldalon)

Mindazonáltal nem lehet mondani, hogy amit elloptak, abból bármi is kárba ment volna. Mert támadtak belőle szép kicsi villák (sőt palotácskák) a városok zöldövezetében; támadtak lakkozott fényű, pompás autók; kacsalábon forgó nyaralóházak lent, a Riviérán vagy fent, a felföldön; némelyik kiesebb zugban ezek már-már egymás háttára hágtak: fehér falak, messze villogó üvegverandák a zöld hegyeken, ezrivel, özönével, fel a gerincig – gyönyörűség volt elnézni őket. És – minek tagadnók? – némi művészet, kultúra is támadt. Egyszóval az építkezés idején a népgazdaság állapotának legfontosabb mutatója, a nemzeti összvagyon, nemhogy fogyatkozott volna, hanem igenis növekedett.

Növekedett-e? Hiszen épp az volt a baj, hogy amennyit gyarapodott, ugyanannyit zsugorodott is. Jóvátehetetlen egyensúlyzavar következett be aközött, ami kész volt, amit használatba vettek, s így nem terem többé – és aközött, aminek fennmaradnia, megújulnia, tovább is teremnie kell.

(Az erdő)

Például az erdő. Aki odafent, a Fudzsijamán körüljárta a csonkakúp tetejét, s alátekintett az erdőpalástra, óriási, világosabb színű négyzeteket: málnavészeket, szedresekert, afféle lazán felfércelt koldusfoltokat láthatott rajta; épületfának vágták ki azokról az erdőt az építkezés céljaira – vagy legalábbis ezen a címen. Munkaerőhiány volt, a vágatokat nem lehetett újraültetni, vagy ha újraültették is gyorsabban növő fajokkal (például a bükkösök helyét fenyővel), az ültetés szükségképp nem sikerült; munkába lépett az erózió; a tarvágások vékony talaján kiütközött a bazaltkő; évről évre több és nagyobb sziklafelület mutatkozott; a gyönyörű vulkáni hegyről, amely az eleven élet szívós önfenntartása során évezredek alatt erdősödött be, most éppoly gyorsan olvadt le a növényzet, mint tavasszal a hó.

Aligha jeleníti meg valami szuggesztívebben az idő múlását,

mint az erdők növekedése. Aki gyermekkorában erdőirtásban vett részt, s amikor legközelebb arra jár, megint erdőt talál azon a helyen, bánatosan könyvelheti el, hogy közben megvénült. Hatvan esztendő mindenestre kell ahhoz, hogy a kitermelt erdőt újra kitermelhessék, már amennyiben felsarjad egyáltalán. No, hát most többnyire nem is sarjadt fel; kopaszon meredeztek a csúcsról sugárirányban szétfutó gerincek, hegyoldalak; kopaszon, siváran, reménytelenül; kivéve talán az üdülőtelepek közvetlen környezetét, ahol az építkező gazdagok befolyására érintetlenül hagyták a természetet; különös erdőkulisszák keletkeztek így: a hegygerinc egyik oldala gyönyörű fenyves, a másik kopár, mintha valamely tréfás kedvű borbély csak a fele kobakját nyírta volna le valamely nebulónak; aki egyszer is megfordult Szovátafürdőn (itt, a közelben), jól tudja, miről beszélek.

A nyirkos, árnyékos erdőkkel, erodált talajjal együtt persze víztároló képességét is elveszítette a hegy: hóolvadás, tavaszi esőzések idején évről évre pusztító árvizek zúdultak le róla, elárasztották a termékeny síkot, elmosták a városokat, és semmit sem lehetett ellenük tenni, kivéve talán a folyók szabályozását, mert hogy „éppen most” abbahagyhatnák végre az erdők hekatombáját, az – bármilyen sokat beszéltek róla – tulajdonképpen szóba sem jött.

(A kaszálók)

A nemzeti összvagyon szaporodott.

De aminek fenn kellett maradnia, aminek megújulnia, tovább is teremnie kellett, abból mind kevesebb lett; az elkövetkező nemzedék sivár ínségnek nézett elébe; a szigetország mondhatni felemésztette saját jövőjét. Mindennek oka, vagy ha oka nem is, legalább eszköze pedig az építkezés volt. Én csak az erdőt hoztam fel példaképpen, de éppúgy a kaszálókat is hozhattam volna: elnézni sem lehetett siralom nélkül a sok száz, sok ezer hektárnyi kaszálót, ahol lábán száradt el a fű, mert a gazdát (a hegyilakót) behívták munkásnak a csúcsra, s nem volt, aki lekaszálja. Nemcsak az azévi kint hagyott szénáért volt kár, hanem

magukért a kaszálókért is, mert lassan persze azok is degradálódtak, elgazosodtak; felverték őket a kőkupacokból kisarjadtságon túl továbbterjeszkedő mogyoróbokrok; amikből viszont idővel mindenféle értéktelen fák, gyertyánok, rakottyák, nyírek ütötték fel a fejüket; erdőfoltok támadtak így, sűrű bozótosok, ciheresek; mondhatni az egész növénytömeg, ami a hegyről hiányzott, levándorolt a kaszálókra: a nagy nehezen, évszázadok során kiművelt felföld szemlátomást visszavadult.

(A jószág)

Minek következtében az állatállomány is leapadt. Mert nyáron még csak elboldogultak a marhákkal az asszonyok, gyermekek is: kihajtották őket a vágatokba, ültettekbe, lelegeltették velük a gázt, és persze a friss sarjadékot (úgyhogy az erdő már csak emiatt sem tudott újra felnőni); nyáron rózsaszín orrú, szőke szempillájú tinók, tehének vöröslettek ki a hajdani erdőpalást megannyi koldusfoltjából – nyáron, mondom, még csak megélték valahogyan. De eljött az irdatlan hosszú, havas tél, s azoknak bizony télen enniük kellett, széna pedig nem volt, ott száradt el a kaszálón – nem tarhatták őket levegővel.

A marhákat tehát eladogatták. Így látták el tovább is élelemmel a várost, nyersanyaggal a partvidék hús- és bőrfeldolgozó iparát. De értsük meg egymást: nem a természetes szaporulatot adták el most már, nem a fölösleget, hanem magát a törzsállományt, amelynek a rákövetkező évben – és az idők végezetéig – megint meg kellett hoznia fölöslegét. Ami az erdővel, kaszálókkal történt, ugyanaz történt a jószággal is – és ugyanaz történt a néppel.

(Alulról!)

Alulról – ezt a szót szeretném a lelkére kötni annak, akinek egyszer tán kezébe kerül történetem rövid tartalmi kivonata vagy inkább váza, s kedvet kap hozzá, hogy felruhazza hússal és

vérrel (szóval hogy témámat műalkotássá dolgozza fel). Alulról, alulról, alulról! Mindazt, amit eddig szegény, megzápult agyammal szavakba öntöttem, szegény, betűtévesztő kezemmel papírra vettem: alulról kell megmutatni, lentről, a hegyilakók szemszögéből, ahogy ők éltek és látták. Hallgasson rám, kérem, ne hagyja kárba veszni két évtizedes töprengéseimet, melynek során arra a biztos meggyőződésre jutottam, hogy ez a történet csakis „békaperspektívából” beszélhető el. Csakis alulról, a jól kiválasztott, eleven emberekké formált hegyilakók egymásba fonódó (cselekménnyé szövődő) sorsán keresztül, különben sohasem lesz megrendítő, de még csak hiteles sem!

Aki felülről néz valamit, könnyebben belát annak szerkezetébe. Aki fent áll, többé-kevésbé tudja, mi történik körülötte, nem éri az események természeti csapásként, váratlanul. Én most megalkuvásomban felülről (noha nem egészen felülről), mintegy a történelmi megfigyelő szem- és álláspontjáról beszélem el a történetet, úgy, ahogy megtörténe idején, mondjuk, egy szociológus vagy miniszter látta – éspedig éppen azért, hogy megkönnyítsem utódom dolgát: betekintést nyújthassak az építkezés során kialakult valódi összefüggésekbe, viszonyokba. Művészetté azonban mindez csak úgy tehető, hogy éppenséggel rejtve maradjanak, és csupán az emborsorsokra gyakorolt hatásukban mutakozzanak meg mindezek a viszonyok. Aki mégis felülről, a valódi összefüggésekbe némileg belátó szereplők nézőpontjából mutatná meg a történeteket, az óhatatlanul civilizációellenes pamflethez jutna (mint ahogy én is minduntalan pamfletíráson kapom magam), márpedig kinek az ördögnek van kedve most, a katasztrófa küszöbén, szatírárt, pamfletet írni?

Alulról, alulról, békaperspektívából, a hegyilakók nézőpontjából, akik máról holnapra a legsúlyosabb kényszerűségek, a legérthetlenebb, olykor egymásnak is ellentmondó intézkedések, szóval a legáttekinthetlenebb zűrzavar hálójába jutottak s ott kellett megvívniuk harcukat életformájuk védelmében, azért, hogy – mint mondták – „a maguk urai” maradjanak.

Mert két életforma harcáról van itt szó természetesen. És ha számunkra (innét felülről) nem is kétséges, melyik fog győzni, az ő békaperspektívájukból még korántsem dőlt el a harc. Kit

érdekelhet egy olyan konfliktus, amely eleve eldőlt; hogyan vehet részt abban bármely szereplő teljes meggyőződéssel, odaadással, minden erejét, kitartását, sőt ravaszságát is csatába vetve – és hogyan lehetne egy ilyen meggyőződés nélkül vívott küzdelemből epikailag bármit kihozni? Tehát a szószátyárság és papagájszerű önisméltetés kockázatát is magamra véve ismétlem: alulról. A hegyilakóknak nem szabad tudniuk, hogy harcuk eleve kilátástalan, mint ahogy nem is tudhatták; önekik odalent, az élet legalján, ahonnét a valóságos viszonyok nem láthatók be, okuk lehetett még a reményre.

Egy-egy emberségesebb tisztviselő már a toborzóbrigádok tevékenysége során így szólt némelyik hegyilakóhoz: „Nézze, kedves bátyám, ezt a dolgot odafent végképp elhatározták; úgyis az lesz a vége, hogy el kell szegődnie munkásnak az építkezéshez; hát akkor minek gyötörteti hiába magát?” De számukra ez még nem volt evidens; azt mondták (vagy csak gondolták magukban), hogy senkinek sem volt joga odafent ilyesmit elhatározni, senkit soha, a legszilárdabb meggyőződés sem hatalmaz fel arra, hogy mások életébe, sorsába, évszázados, spontánul kialakult életmódjába mesterségesen beavatkozzék. Effélet gondolhattak homályos tudatuk mélyén a hegyilakók.

Bármely konfliktus – az irodalmi konfliktus is – akkor valódi, ha abban minden szereplő teljes jóhiszeműséggel, mondhatni igaza tudatában vesz részt; a jók harca a gonoszokkal (mármint azokkal, akik nem hisznek ügyük igazában) romantikus-mesés csinálmány, és egyszerűen nem érdekes. A felsőbbség (helyesen vagy helytelenül) úgy tudta, hogy amit elhatározott, az történelmileg szükségszerű – hiszen már hatalmi érdeke is feltételezte ezt a tudást. A hegyilakók viszont (helyesen vagy helytelenül) úgy tudták, hogy ami történik, az ellentmond jogaiknak, érdekeiknek, s így ellen kell állniok, míg csak lehet. Mindkét fél igazának tudatában cselekedett – ám az irodalmilag kiaknázható, tragikus sors mégiscsak a hegyilakóké! Mert milyen könnyű nekem leírni: elvitték, bebörtönözték őket, felakasztották magukat – ám a művészet eleven húsába öltöztetve mindez igazi fájdalom, hosszú gyötördés, egyéni sors lesz, amely igenis képes kiváltani a megrendülést. Mondom: alulról.

(Növekszik a fal)

Tűrhetetlenül elkalandozom, ideje visszatérnem a tárgyra.

Ott tartottam tehát, hogy a lopások, halogatások, az anyagellátás ezekből következő zavarai s ezernyi más ok miatt a csúcsra csak úgy virágzott a semmittevés. A hegyilakók nap-hosszat a falon csücsültek, mint villanydróton a fecskék, onnét figyelték az úton fel-alá nyüzsgő hangyasereg (a dömperek) vonulását, de – nézzünk csak oda! – lelógó lábuk már nem ért a talajig, sőt jóval magasabbra került; aki alulról nézett fel rájuk, már csak a talpukat látta. A fal megint nőtt valamicskét; noha ég és föld összefogott, nehogy növekedhessék, valahogy mégiscsak növekedett. Nem tudni mitől, hiszen a munkagépek hetekig álltak, a munkások kedvükre üldögéltek, heverésztek, s csakis akkor fogtak túlbuzgó tevékenységbe, amikor megjelent köztük egy-egy fontosabb beosztású felügyelő (aki megkeserítette az életüket) – sorban szökdöstek talpra ilyenkor, mint valami keljfeljancsik, heves iramban lapátoltak, szereltek, s még a homlokukat is megtörölgették, mintha már régóta buzgólkodnának. Aki valaha katona volt, s emlékszik az, őrmester érkezésére, el tudja képzelni a jelenetet. Aztán, mihelyt az illető kilépett látókörükből, ernyedten rogytak vissza a falra.

Némelyik felügyelő olykor rosszkedvű volt, haragos volt (talán a felülről érkező szemrehányások miatt), és sokáig járkált köztük fel-alá embergyűlöletében. Ilyenkor óhatatlanul megnőtt kissé a fal – mondhatni a felügyelők harapós kedvétől nőtt meg.

(Erkölcsei bomlás)

Csakhogy elkövetkezett a szénacsinálás ideje. Megkérdezhetné valaki, melyik szénacsinálása, hiszen a kifejezés többször is előfordult történetemben, mindazonáltal (vagy éppen ezáltal) nem nyilvánvaló, vajon még mindig az építkezés megindulását követő legelső szénacsinálásról beszélek-e. Hát nem: amiről szólok, az már nem ugyanaz a szénacsinálás; réges-rég nem ugyanaz; hosszú évek teltek el közben, és mindenik évben újra

felnőtt a fű, miközben az épület sehogy sem akart felnőni (noha mégiscsak növekedett), a hegyilakók pedig még mindig ott ültek a csúcson, és kétségbeesetten tűnődtek, hogyan takaríthatnák be otthon a szénájukat. A hegyilakók, mondom – de az sem világos, miféle hegyilakók. Nem ugyanazok, akik kezdetben önként odaszereződtek vagy akiket először kivezényeltek: a szerződések csak egy évre szóltak; a kényszermunkára behívottakat is váltogatták időnként, mert a marhaállomány fogyatkozása már szembeötlő volt, az összefüggésekbe némileg belátó hatóság pedig mégsem akarta végképp tönkretenni az állattenyésztést a szigetországban. Így hát egy-egy csoportot időnként hazarendeltek, hogy rendbe szedhesse a gazdaságát, és másikat hívtak be helyette; hol ezt, hol azt a gazdát ragadták ki a csúcsra, sorra mindeniket – így aztán mind tönkrementek. Mert a felföldön egyetlen évet, egyetlen szénacsinálást sem lehetett elmulasztani jóvátehetetlen veszteség nélkül; akit a fátum csak egyetlenegyszer is utolért, az ezentúl már akarva-akaratlanul is legfeljebb három fejőstehenet tarthatott meg odalent.

Miféle hegyilakók? – kérdezem újra, most már egyéb szempontból. Nem ugyanazok, akik a meggyőző brigádok munkája nyomán odaszegődtek, vagy akiket először kivezényeltek! Arra is gondolni lehet, hogy az ilyenek időközben előregedtek, de arra is, hogy az új nemzedékek viszont új viszonyokba születtek bele, s így lassanként a hegyi lakosság egész karaktere megváltozott. Társadalmi életük szilárdsága, a kötelező bajtársiasság, amely évszázadokon át minden megpróbáltatáson átsegítette őket, fokozatosan felbomlott, odalett. Kötelezőnek érezték például, hogy a bajba jutottakon segítsenek, kezdetben tehát közös erővel takarták fel a behívottak kaszálójáról a szénát, de mind többet hívtak be közülük, s így már nem maradt elegendő férfi, hogy az egész felföldet lekaszálhassa. Azok, akik eleinte másoknak segítséget nyújtottak, de később nem kapták meg ugyanazt viszonzásképpen: felháborodtak, megharagudtak; egyetemes gyűlölködés támadt; a felföld titkos szolidaritása, egész láthatatlan szervezete meghasonlott; a hagyományok sorra pusztultak, a szokások feledésbe merültek.

Erkölcük is megváltozott. Hiszen előfordultak a felföldön

bűnözések azelőtt is, hajmeresztő, iszonyú bűnök: gyilkosságok, vérfertőzések, gyújtogatások; népes családok pusztultak ki máról holnapra, ellenségeskedés, vérbosszú miatt; milyen nehéz életűek, éppolyan bűnösök voltak ők azelőtt is. De aki bűnt követett el, legalább tudta, hogy bűnös! Most már nem tudták, mi a jó, mi a rossz; semmi sem volt többé tilos, minden szabad lett; a körülöttük burjánzó óriási lopkodás láttán maguk is tolvajlásba merültek (éspedig nemcsak ősi tulajdonjoggal igazolt falopásba!); hagyományos értékrendjük éppúgy megrendült, mint szociális szervezetük; bekövetkezett köztük is az, amit mi olykor eufemisztikusan modern erkölcsi emancipációnak nevezünk, de igazi nevén csak erkölcsi csőd.

(Szökések)

Megint itt volt tehát a szénacsinálás, nem tudni, hányadik az építkezés kezdete óta, s ők megint ott ültek a falon, és kétségbeesve töprengtek, mit tegyenek. Azelőtt – azelőtt persze semmit sem tehettek volna. A hegyilakó szava szent volt; ha az elszegődött valahová, el volt szegődve; ha behívták, be volt hívva; ahová elvitték, ott volt – egyszóval mindenik szívesen vállalta a közös sorsot, becsületesen betartotta a játékszabályt (ahogyan a katonás jellegű hagyomány mindig is előírta) – aki megszegte, rongy ember hírébe keveredett. Most már nem így volt. Szükség (kivált szorongató szükség) esetén a hegyilakó bizony megszegte adott szavát is, nemhogy a felülről ráért kényszerűséget! Szökdöstek, minek tagadnók, meg-megszöktek a csúcsról, nem is ritkán, nem is egyenként, hanem gyakran és tömegesen, legfőképpen – mondanom sem kell – szénacsinálás idején! Az igazgatóság, naiv módon, eleinte úgy próbálta elejét venni szökdösésüknek, hogy felköltöztette a munkásszállást magára az építkezés színhelyére, a csúcsra (ami azzal az előnnyel is kecsegtetett, hogy a munkásoknak ezentúl nem kell majd naponta fel- és levánszorogniuk a bazaltfalon) – odaszúfolta, mondom, a barakkokat a lassan növekvő, de máris gigászi fal meg a felhalmozott építőanyag gigászi halmai mellé, s az ekképpen kon-

centrált építőtelepet szögesdrót kerítéssel vette körül. Rosszul mondom: nem vette, hanem vétette, hiszen a hegylakókat őrző drótkerítést gyakorlatilag természetesen szintén maguk a hegylakók készítették el – mintegy rabságba kerítve önmagukat-, nem volt az épp olyan szakszerű munka, igen jól elboldogultak vele.

(Rabtábor)

Így hát a csonkakúp kerek tetejét ezentúl szögesdrót kerítés vette körül, valójában az elharapózó szökdösés, de bevallottan csak az elharapózó lopkodás ellen – mintha bizony bármikor is magáról a csúcsról hordták volna szét a lábra kelt anyagokat! Naiv elképzelés, mondom, mert ki tudná jobban, hogyan kell megbontani, megmászni egy kerítést, mint az, aki maga csinálta? Július végén tehát itt is, amott is gyorsan táguló rések, egész kis kapuk, alagutak támadtak a drótkerítésen, s azoktól frissen keletkezett ösvények indultak el; megmászhatalan sziklafalak közt kanyarogtak le a völgyekbe, hihetetlenül meredek nyomvonalon; nehéz, de mégis a lehető legcélszerűbben kitaposott gyalogösvények körös-körül a bazaltmeredélyen, sugárirányban, szerte a felföld minden kis zuga felé.

Azokat, akiket a hatóságoknak szénacsinálás idején sikerült elfogniok (tehát még mielőtt visszaszökhettek volna a szögesdrót mögé, a csúcsra), azokat bizony katonaszökevényeknek nyilvánították, hadbírótság elé állítottak, és irgalmatlanul sok-sok évi kényszermunkára ítélték, úgyhogy ezentúl mint valódi rabok dolgozhattak tovább az építkezésen. Minthogy azonban némelyek így törvényesen is rabokká lettek, a hatóság most már őrséget szervezhetett a munkatábor körül: közismert sziluettű, magas őrtornyok épültek egymástól száz-kétszáz lépésnyire a megkészserezett drótsövény mentén; ezekben tényleges katonák virrasztottak élesre töltött géppisztolyokkal; minden órában jelzavak járták körül a tábor; játékos reflektorok villogtak éjjel a csúcsról, zavarba ejtve az arra vetődő hajósokat.

Mindez egyetlen célt szolgált természetesen, azt, hogy most

már csakugyan elejét vegyék a munkások szökdösésének. Nos, hát elejét vették; a hegyilakók ezután már a legszorongatóbb szükség esetén sem szökhettek haza, hogy legalább néhányan, legalább néha rendbe tegyék a szénájukat; állataikat kénytelenek voltak mind eladogatni. És amikor már mind eladogatták, s a partmenti ipar azokat (exportcélokra) már mind megemésztette – akkor beköszöntött az ínség.

(Az ínség)

Odalent a városokban mindinkább kongtak a raktárak, kiürültek a boltok; szükségét látott a nép, szükségét láttak az öregek meg az árvák barátságos, jóléti menhelyeiken; koplalt az egész szigetország; éhesen tértek nyugovóra kacsalábon forgó nyaralóikban maguk a gazdagok is; mert nem volt hús, nem volt tej, nem volt vaj és sajt; s a hitelképesség kimerülése folytán mindezt a tengeren túlról sem lehetett beszerezni; az árak felmásztek lassan a magas Androméda-ködig, a helyi valuta értéke viszont ennek megfelelő mélypontra zuhant; de még így is, értéktelenül sem akart visszaáramlani az államkasszába; a hatóság tehát mindenféle (nagy találékonyságra valló) ürügyekkel kénytelen volt ingyen elvonni a lakosságtól a pénzt, hogy körforgását azért mégiscsak fenntartsa valahogyan; ám minden igyekvés kárba veszett, mert a pénzforgás fenntartásának egyetlen eszköze van: a forgó pénz összértékének megfelelő árualap – s most éppen ez hiányzott végképp.

Tehát nagyszabású, országos takarékosági akciót kezdeményeztek; nemcsak az amúgy is szükségét látó lakosságot szorongatták meg, hanem hovatovább az ipart is. Márpedig igen jól tudjuk, hogy minden kényszerű takarékoság újabb veszteségekhez vezet. Helyettesíts csak valamely gépen egyetlen részszelepet bakelittal, s már az egész használhatatlan, spórolj el a gyufáról akár csak negyedrészt foszfort, s mindjárt nem gyúl meg; szüneteltesd akár csak félnapig az áramszolgáltatást valamely hűtőházban, kohóban, s már kárba is ment az egész; szóval egyetlen dollár megspórlásával olykor kilenc, kilencszáz, ki-

lencezer dollárt veszítesz – így aztán elveszítette lassan hatékonyságát a partvidék ipara is; a szigetország olyan állapotba jutott, hogy nemzeti jövedelme nemhogy az adósságok törlesztésére, hanem már az esedékes kamatok fizetésére sem volt elegendő; egyáltalán semmiféle importot nem lehetett vállalni többé, nemhogy a hagyományosan exportált termékekét!

(Suttogás, terefere)

A suttogás, szóbeszéd, terefere városon kapott lábra először. Bármilyen különös, először nem az építkezés valódi megszenvedője, hanem maga a főváros berzenkedett. A felföld mindent hallgatagon tűrt; jól ellenőrzött hegyilakói bármibe szó nélkül beletörődtek, hiszen már szétszórt településmódjuk sem tette őket alkalmassá semmilyen közös vállalkozásra. Az ínségbe jutott nagyvárosok azonban szájalni kezdtek. Akadtak ott, akik régen belátták, hová vezet az erőn felüli építkezés (amelyet valamely kontinensnyi nagyhatalom még csak elviselt volna – nem így a szigetország!); akadtak, akik játékosan fantáziáltak arról, hogy mi minden következik be szükségképp, „ha ez így megy tovább”; olyasmit jóstak, hogy a műutakon egyre lassabban haladnak majd, s egyszer csak megállnak az autók (és ott, az út közepén maradnak veszteg), mind lassabban járnak, s egyszer csak leállnak a hajók, az üzemek; egyszer csak szükségképp ki alszik a villany, elakad maga az élet – és később, amikor mindez szó szerint bekövetkezett, szinte már örültek előrelátó okosságuknak, noha eközben persze maguknak is nélkülözniük kellett. Némelyeknek talán eszébe jutottak a hegyilakók is, hogy azoknak mi mindent kellett és kell még ok nélkül kiállniuk – hiába voltak kései jövevények szigetemen a városlakók, azért akadtak köztük ilyenek is. Akadtak, akik olyasmiről kezdtek suttogni kocsmákban, bizalmas társaságokban, hogy talán abba kellene hagyni az építkezést – amit persze a besúgóhálózatán keresztül hallgatózó hatóság is régóta és roppant belátott, de – ismétlem-e újból? – túlságosan nagy volt már addig az eladósodás, befektetés, túlságosan rá volt állítva a szigetország ipara (főkép-

pen építőipara) erre az építkezésre, s ami a legfontosabb: túlságosan elkötelezte már magát mellette a kormány, semhogy abbahagyására akár csak gondolni is lehetett volna!

(Retorziók)

A kihallgatott suttogásokra, szóbeszédre tehát a kormányzat nem egészen jó lelkiismerettel: fokozott ellenőrzéssel felelt; bevezette a rendőrruralmat; diákokat, főiskolai hallgatókat tartóztattak le; filozófusokat, költőket fogtak le, zártak be; másoknak csak az apját, a feleségét vitték el, dobták ki munkahelyéről, hogy ekképpen gyakoroljanak rájuk nyomást; a józan, valóságfelmérő gondolat meg sem mukkanhatott többé. Ilyen szigorú retorziókkal élt a hatóság, nem tudni, miért, hisz suttogáson, szóbeszédén kívül voltaképp semmi sem történt. Mintha játékos kedvét találta volna abban, hogy ami szemmel láthatóan fekete, arról minden állampolgárral fennhangon elismertesse: fehér. Persze ezt nem kell egészen szó szerint venni, de azért egészen komolyan kell. Ott volt például a tudósok esete: némelyik szaktudományban egy-egy színvonal alatti, tudatlan, dilettáns elméletet a hatóság kinevezett hivatalosnak, és komoly szakemberek, akik értettek hozzá, mert erre tették fel életüket – komoly szakemberek, mondom, kénytelenek voltak elfogadni, sajátjuknak vallani, fennen hirdetni az ostobaságot, hacsak nem akarták meghurcoltatni magukat. Fontos zeneszerzőket üldöztek azért, mert nem írtak csupa operettmuzsikát; neves festőket azért, mert eltértek az egyetlen helyes iránytól; neves orvosokat nemcsak hogy üldöztek, hanem ki is végeztek, amiért egyelőre még nem tudták átnyújtani az életelixírt (doktor Faustus csodaszerét) gyógyíthatatlan betegüknek. Az egész társadalom a meggyőződését védő, majd feladó Galileo Galilei élethelyzetébe került – s olyan ostoba volt mindez, olyan szánalmas, alacsony színvonalú! – elgondolni sem lehetett egyéb értelmét, mint hogy a polgárokat (városiakat és hegyilakókat, most már különbség nélkül) tökéletes képmutatókká tegye.

Sokan emlékeznek még azokból a furcsa időkből a Sziget-

országellenes Tevékenységet Vizsgáló Bizottság működésére. Ez nem annyira hatósági, mint inkább társadalmi (szakmai) szerv volt; mindenféle facér írókat, énekeseket, színészeket idézett maga elé; ravaszul kiforralt keresztkérdéseket tett fel nekik megállapította hithűségüket vagy ennek ellenkezőjét, s belátása szerint tett vagy nem tett ellenük feljelentést a hatóságoknál-ekképpen juttatva a legnagyobb bajba tagjainak minden szakmai riválisát. Afféle önkéntes feljelentő társaság volt ez noha persze a hatóság nyúlványa, meghosszabbulása); nem is a katolikus inkvizíció, hanem inkább a kivágott szemű, fehér csuklyás klán hagyományát követte, csakhogy finomabb módszerekkel: linc helyett magát az államhatalmat használva fegyverül kiszemelt áldozatai ellen.

Mindennek a paródiája pedig akkor következett be, amikor a hatóság emberei már egymást is kezdték feljelentgetni, bezárni. kivégeztetni.

Nem tudni, mondom, mért alkalmazta a hatóság mindezeket a szigorú retorziókat, hisz suttogáson kívül voltaképp semmi sem történt. Talán hogy ne is történjen. Az elítélt értelmiséget aztán kiszállították kényszermunkára, a drótsövénny mögé, a csúcsra, amit a költők (a városi hivatalosság saját koszorús költői) vettek a legrosszabb néven: hiába dicsérték addig szép verseikben a munkát, azért nem úgy gondolták, hogy azt ők maguk, saját kezükkel végezhetnék el.

Az el nem hurcoltak közül némelyek öngyilkosságba menekültek (milyen könnyű leírni!), mások megúszták, ismét mások kanosszát jártak: alázatosan (és nyilvánosan) bocsánatot kértek azért, amit addig ilyen-olyan tehetséggel, de mégiscsak teljes odaadással, mondhatni legjobb tudásuk szerint feltártak a világ természetéből – és talán helyes is volt ez, mert a világ és benne az ember talán csakugyan nem olyan természetű, amilyenek akkor és ott, a nekibúsult költőknek mutatkozott.

Nem szívesen írok én ezekről az időkről, nem jó róluk beszélni, mert olykor persze még veszélyes is, de inkább illetlen: a szigetország csaknem valamennyi polgára súlyos személyes sérelmeket szenvedett (vagy súlyos személyes megalkuvásokra kényszerült) akkoriban, közös sérelemnek pedig ott volt az ín-

ség, a szabadságjogok felszámolása – szégyellik, utálják az egészet, hallani sem akarnak róla! De különben is: nem én magam kötöttem-e lelkére mindenkinek, aki történetemet netán még el akarná beszélni, hogy alulról tegye, csakis alulról, a hegyilakók nézőpontjáról? És most mégis azon kapom magam, hogy „felülkerekedem”, megint a városról írok, megint olyan összefüggéseket fessegetek, amelyekbe a hegyilakóknak sohasem lehetett betekintésük, szóval hogy nemcsak a közhangulattal kerültem szembe, hanem már magammal is. Nem tudok, nem akarok én pamfletet írni, unom, utálom, abbahagyom.

(Semmi sem új)

És mégis: ha már felülkerekedtem, mért ne kerekedhetnék egy pillanatra egészen felül?

Feltennék önöknek egy műveltségi kérdést, kedves olvasóim (ha ugyan lesznek), kérem, feleljenek rá, ha ugyan tudnak. Valahol valamikor egy emberközösség (egy város) felzúdul zsarnoka ellen, mert az erőn felüli építkezésre kényszeríti. Melyik ez a város, ki ez a zsarnok?

Nos, ha szabad a vásár, megmondom én: a város neve Uruk - a zsarnoké Gilgames, természetesen.

Viszályuk során a városiak megrontanak valakit, egy archaikus embert, aki alig nőtt még ki, jóformán ki sem nőtt még az állati sorból; elveszik ártatlanságát, s így civilizálttá (kezessé) teszük – abban a reményben, persze, hogy roppant öserejével legyőzi majd a zsarnokukat. De minthogy a zsarnokot még így sem képes legyőzni, vademberünk a városiak vak eszközéből egyszerre a zsarnok vak eszközévé változik át: Gilgames egyetlen barátja, hűséges segítőtársa lesz az erőn felüli építkezésben; még Humbabát is megölik ketten, aki Libanon érintetlen erdőit védelmezi.

Azzal áltattam magam, hogy egészen új, eredeti (noha csak kollektív) alaphelyzetet fedeztem fel a világban, s ez, ha művészetnek kevés is, valóságfeltáró gondolati teljesítménynek nem lesz tán egészen érdektelen. Hát nem: réges-rég felfedezték

már; minden kész, minden „megvan” már (ha másutt nem, a mítoszokban); semmi sem eredeti, semmi sem új. Az emberi faj sok ezer éve gondolkodik tulajdon sorsán, ideje volt rá, minden fontosra rájöhetett. Egyfelől városi civilizáció, másfelől vadság: két életforma megütközése; erőn felüli építkezés, erdők, falak - minden „stimmel”, minden pontosan úgy van kínosan készülőtörténetemben, ahogy már a világ legelső eposzában is olvasható; amit én most elmesélek (vagy mással művészileg elmeséltetnék), az voltaképp Enkidu kínszenvedése.

(Enkidu)

Enkidu – így hívják a vadembert – világos példája annak, hogy aki elveszti ártatlanságát, az már manipulálható, az már mindenre rávehető, így hát a tisztaság a legfontosabb emberi érték. Engedetlen a kezem, nem fog a tollam, ki sem tudom olvasni, amit leírtam, újból leírom tehát, a biztonság kedvéért csupán nagy betűvel: **A TISZTASÁG A LEGFONTOSABB EMBERI ÉRTÉK.** S kiváltképp akkor, ha népekről van szó – mert az eposz értelmezésem szerint a zsarnok szövetkezését jeleníti meg valamely külső erővel; azt mondja el mitikus nyelven, hogy az építő akarat saját felépítendő városa ellen valamely primitív ősnépre támaszkodik – Enkidu nemcsak Enkidu, Enkidu: nép. Szegény hegyilakók, hol jártak már ők az ártatlanságtól! Gilgamesh nem bírtak, tehát szó nélkül engedelmeskedtek neki; megölték Humbabát: tulajdon kezükkel pusztították ki (és segítettek széthordani) tulajdon erdejüket, s most fent éldegéltek egymást váltogatva, a csúcson, rabsorban, együtt az elítélt értelmiséggel – ott építették Uruk falait. Urukét-e? Hiszen éppen az az érdekes történetemben, azért remélem még mindig, hogy legalábbis gondolati teljesítménynek megjárja majd, mert a falak, amelyeket építettek, éppen nem Uruk falai voltak. Történetem nem Uruk várának felépülését beszéli el; egyáltalán nem; várjuk csak ki a végét.

(Vissza a lapáthoz)

Odalent az asszonyok, gyermekek egy-két sovány tehénnel bajlódtak, néhány girheske juhval; éhen éppen nem haltak még a nagy ínség idején sem, ellenben miután a kaszálón olykor két-három egymást követő évben is kárrá ment a szénájuk, rászoktak, hogy magát a kaszálót legeltessék le; az évszázadok során kiművelt felföld, amelyet az erdő lassanként úgyis visszafoglalt már, most ráadásul legelővé degradálódott. A hegy, a gigászi hegycsúcs (a Fudzsjama) elveszítette sokrétű reneszánsz csipkegallérját, kivetkőzött az erdőpalástból, megvedlett, akár tavasszal a róka; ott meredezett a sziget fölött, mint valamikor, keletkezése idején (amikor nagy bugyborgás-fortyogás közepette felütötte fejét a tenger vizéből), vagy – ne túlozzunk – valamivel később, amikor a növényzet éppen csak elkezdett rajta megtelepedni: rongyosan, bozotosán. Általában minden visszavért, visszavadult kezdetibb állapotába; az útépitést, majd az építkezés megindulását követő civilizatorikus fellendülést szembeötlő hanyatlás váltotta fel; és ez magán a csúcson, az építkezés menetében is megmutatkozott. Annak idején néhány suhanc, néhány önként odaszegődött hegyilakó is képes volt elplanírozni a hegy tetejét, kivájni rajta a gigászi gödröt, lerakni az alapokat. Igen, mert a munka zömét nagy teljesítményű gépek végezték, nekik csak segédmunka jutott, úgyszólván csak kiszolgálták a gépet. Most, a minden mértéket meghaladó gazdasági szorultság körülményei közt, egyre ritkábban érkeztek lentről korszerű gépek, végül már nem is érkeztek; a régiek sem feleltek meg többé a célnak, leálltak, elhasználódtak, úgyhogy a fejlődés menete itt is vargabetűt vett; az építkezésnél egyre régebbi, kezdetlegesebb munkamódszerek honosodtak meg. Nem mondom én, persze, hogy téglából vagy éppen vályogból építettek tovább a falat (bár azt is mondhatnám, semmi sem akadályoz meg benne), nem, csak annyit próbálok érzékeltetni, hogy az építőtelepen egyre nagyobb szerepet kapott a lapát, a saroglya, az izomerő. Az anyagot tovább is hangyaseregként nyüzsgő gépkocsik hordták fel a bazaltfal fantasztikus vitézkötésén, de magán a csúcson azután mindinkább emberi kézbe került: lapát-

tal keverték meg a betont, saroglyán hordták fel a falra, a véget nem érő deszkaspirálon, amelyet (az erdők újabb hekatombája árán) az épület körül felépítettek; lapátoltak, hordtak, kubikoltak; hogy milyen ütemben, azt bárki elképzelheti, aki valaha rabokat dolgozni látott. A csiga, a hernyó, a tréfás lassúsági versenyek ütemében, amelyeneket népmulatságokon néha rendezni szoktak! És csodálatos: a fal még így is nőtt, növegetett; megint csak magasabb volt valamivel, mint amikor legutóbb szemügyre vettük; konokul, minden elképzelhető akadály ellenére növekedett – mint a növények. Aki alulról felnézett reá, a lábukat lógató munkások talpát már csak parányi pontoknak látta. Akik viszont messziről pillantották meg, mint például az arra vetődő hajósok, hát óriási betonhengert, valószínűtlenül vastag és magas tornyot láttak odafent, a megmászhatatlan hegy tetején – fantasztikus látvány! –, mintha valamely óriás, nem is óriás, hanem istenség plántálta volna oda!

(Torony!)

Torony – no, végre leírtam. Igen, torony volt, vagy legalábbis torony lesz, ez most már világosan látszott. Ki sem mondhatom, mekkora megkönnyebbülés még nekem is (az elbeszélőnek), hogy nevéen nevezhetem végre; mindeddig falról, épületről, építkezésről kellett beszélnem, körülírások, homályos értelmű segédfogalmak hálójába bonyolódnom, most aztán kimondom: torony.

Hát még a szigetlakók mennyire megkönnyebbültek, amikor sok évi ínség, bizonytalanság, gyötrelmes rendőri terror után felismerhették: torony az, ami épül! Gyakran s egyre gyakrabban pillantottak fel rá partmenti városaikból (mert persze ellátzott mindenüvé); megtorpantak kissé mentükben, beárnyékolták szemüket, hunyorítottak, szemügyre vették, s aztán bölintva mentek tovább, mintegy megbizonyosodva: torony. Nem mintha ez helyzetükön bármit is változtatott volna, de mégis: ezentúl legalább meg tudták nevezni, mi a bajuk. A torony, az épülő torony volt a bajuk. Azt hinné az ember, hogy egy ilyen botrányos

felismerésre most aztán tényleg megindult a suttogás, szóbeszéd, terefere, mégpedig nemcsak városon, hanem a felföldön is, de hasztalan: semmi sem történt. Az állampolgárok addigra úgy beleszoktak már a képmutatásba, a föltétlen, irracionális engedelmességbe – nevezzük nevén: a félelembe –, hogy suttogni sem, nyögni sem mertek.

(Miért engedelmes az ember?)

Írtam én egyszer egy egész könyvecskét arról, hogy miért engedelmes az ember. Miért engedelmes az ember akkor is, amikor az állat már rég lázadozna? Azért, mert a jövőbe lát, mert egyáltalán tud a jövőről, a jövője pedig halállal terhes, tudja, hogy megkínózhatják, megölhetik; azért tűr el és hajt végre szó nélkül mindent, mert retteg az élete (és a szerettei élete) miatt, s úgyszólván muszáj neki. Azonkívül örökre szóló történelmi példák (európai, amerikai példák) is intik az embert: hogyan zúzszt, tipor el bármilyen megmozdulást (vagy akár csak tereferét is) – kicsoda? – nos hát az, aki a fegyveres erővel rendelkezik. De még ha sikerül is elsöpörni az államhatalmat, abból sem származik soha jó, hanem csak újabb (még súlyosabb) elnyomtatás; úgyhogy csakugyan nem érdemes már az emberfiának nyögni sem, szisszenni sem.

(Beköltözés a toronyba)

A tornyuk – írtam le szegény, betűtévesztő kezemmel –, mintha bizony a maguk fejtől, maguknak építették volna a tornyot! Nos, semmi esetre sem a maguk fejtől, de most már kissé maguknak is. Mert a munkásszállásnak keresztelt barakkok, amelyeket jó néhány éve felköltöztettek a csúcsra (hogy a tábornokszögesdróttal is bekeríthessék) – a nyomorult deszkabarakkok elviselhetetlenek voltak; átfújta rajtuk a szél; tetejüket feltépték, elhordták az akadálytalanul dühöngő őszi, tavaszi viharok; sohasem lehetett őket kifűteni; lakóik nyáron is folyvást didereg-

tek, hát még telenként (mert hiába szünetelt télen a betonozás, a rabtábort mégsem lehetett télire minduntalan leköltöztetni); egyszóval kutyáknak valók voltak, kutyáknak! A hegyilakók beburkolóztak hagyományos szőrgubájukba, fölhengeredtek csereklyével megrakott kétemeletes priccsükre, s pontosan úgy húzták ki az éjszakákat, mint régen, amikor erdőléskor néha a szabadban háltak – vagyis félálomban, fél ébrenlétben, félóránként rakva a tűzre, mégis folyvást vacogva.

A barakkok elviselhetetlenek voltak, mondom, ott szürkélt viszont közvetlen közelükben a vastag falú, gigászi betontorony, amelynek az alja sok emeletnyi magasban elkészült már – és most üresen állott. Ők tehát beköltöztek apránként a toronyba. A rabok kezdték el, mármint a síkföldi költők, tudósok, akiknek még csak gubájuk sem volt; de aztán a hegyilakók is belátták, mennyire okos az ötlet, és sietve követték őket. Bonyolult alaprajzú torony volt (ezért nem lehetett korszerűbb módszerekkel építeni, hanem mindig csak deszkaszaluzással); bonyolult szerkezetű, csak kívülről egységes, egyedi példány; minden emeletén lépcsőkkel, folyosókkal, kisebb-nagyobb helyiségekkel; ezeket szállták meg most a hegyilakók; minden alkalmasnak látszó zugában felállították olajshordóból készült kályhájukat; kivezették a kürtöt a műanyag fóliával „becsinált” ablakokon; szóval ügyesen elrendezkedtek – és noha a nyirkos betonfal még így is fagyot sugárzott, a barakktáborban töltött telekhez képest most már csakugyan úgy érezhették magukat, mint a paradicsomban. Igazán mondom: egészen jól megvoltak ott, a toronyban; bútorokat mesterkedtek maguknak zsaludeszkából; esténként megfőzögették a kályhán a levesüket; nagyokat iszogattak, daloltak, kártyáztak, seggrepacsit játszottak – valószínűleg kigömbölyödtek.

(Hideg betonszag)

Meg kell jegyezni, hogy a hegyilakók – főképp a behívottak, de a rabok is – az építkezés során véges-végig az „otthonit” érték. Kivált amióta odalent beköszöntött az ínség, és idefent is

ehetetlené romlott a rabkoszt (az üzletbarakk pedig üresen állt). Reggelre, délre hideget ettek, estére maguk kotyvasztotta levest; mindezt az ételmet pedig hétről hétre az asszonyok hordták fel nekik a csúcsra, autóstoppal, a fel-alá nyüzsgő dömpereken. De télen, az eljegesedett, behavazott úton már nemigen jártak fel autók, meg aztán az állatállomány csökkenésével (fonniszónivaló híján) az asszonyoknak is megfogyatkozott télen a dolguk: azt az egy-két tehénkét, tyúkot ellátták otthon az öregek is. Tehát előbb csak egy, azután kettő, előbb csak egy éjszakára, aztán kettőre, az asszonyok is ki-kiruccantak hites urukhoz, a csúcsra; ezek a párok persze igyekeztek külön helyiséget foglalni maguknak (volt ott elég a számtalan fentebbi emeleten); bádogkályhákat szereztek; kidugták a kürtőt az ablakon; bútort eszkábáltak maguknak; még a falat is kibélelték olykor zsalu-deszkával, hogy ne süssön át a hideg, és ne érződjék annyira a nyirkos betonszag; szóval ügyesen, családiasán berendezkedtek. Azután persze elmúlt a tél, s az asszonyok visszaköltöztek a fel-föld eldugott tanyáira – de akadt közöttük egy-egy végképp tönkrement, szülőtlen, gyermektelen, akinek tulajdonképpen már nem is volt érdemes elmennie. Leköltöztek mégis, hogy előteremtsék az egész évre szükséges mindennapi ételmüket; elő is teremtették mindig, nem tudni miből; a kertekből, tyúkokból, veteményekből, az eladott gazdasági felszerelésből – talán lopásból. De lassan már a nyári tanyájukat kezdték ideiglenesnek tekinteni, a télit pedig örökösnek. És így a toronynak lassanként külön élete támadt; füstölgő kürtők meredtek ki ablakaik, kormozták be a falát; állandó döngés, dübörgés, járkálás, dalolás, veszekedés visszhangzott benne; mint valami óriási méhkas, zsongott az égbolt alatt.

(Nem ugyanaz a torony)

Említettem már, hogy történetem egyetlen végigírt (bár sajnos, sikerületlen) változatában nagy kedvteléssel egy főnixéletű igazgatót teremtettem meg. Ez az igazgató egyik feltámadása során kedvet kapott arra, hogy meglátogassa a tornyot. Mert az

igazgatósági épületek persze nem itt voltak, a csúcson, hanem odalent, valamelyik kies üdülőhelyen, s ezért az egymást változó igazgatók többnyire nem is jártak soha az építkezésnél, nem is látták közelről a tornyot, mint ahogy – valljuk meg – nem is ez volt a feladatuk. De most, legutóbbi feltámadása után, férfias, életélvező (csak hogy rendkívül sánta) igazgatónk lelkiismereti kérdéssé tette, hogy egyszer már személyesen is meggyőződjék a kint uralkodó állapotokról; beült tehát pompás gépkocsijába, felsuhant a bazalthegey vitézkötésén; és hiába intették a felügyelők, hogy kívül, a spirálalakban felvezetett deszkapal-lón másszék ki a toronyra, ő megmakacsolta magát, s mindenáron egyedül, belülről akart kimászni.

Őt magát is nagy kedvteléssel hívtam elő képzeletemből, de aztán viszontagságait, kalandjait a külön életet élő, üres és mégis népes toronyban (amelyek során még egy műkedvelő együttesek számára berendezett színháztermet is felfedezett), ezeket a kalandokat már egészen rendkívüli élvezettel meséltem el. Úgy vélte, könnyen kijut az építkezés tényleges színhelyére, az éppen munkába vett emeletre, hisz alaposan, részletekbe menően ismerte a tervrajzokat, de – hogy is mondjam csak? – a torony belülről nem olyanak bizonyult, amilyenek tudta, amilyenek tervezték, szánták; valahogy egészen más lett; szűkebb is, nagyobb is, más is; belülről valahogy nem is ugyanaz a torony volt, hanem egy másik. Minek szaporítsam a szót? – az igazgató eltévedt ebben a másik toronyban. Ha nem segítenek rajta a hegyilakók, akik jól ismerték a toronyban a járást (hiszen maguk csinálták), máig is ott tévelyegne.

(Enkidu kálváriája)

Megint satírárt írok, ismét „felülkerekedtem”. Pedig most jutottam el történetem egyik legszomorúbb mozzanatához – ide aztán tényleg nem illik a tréfálkozás!

Szigetemen a város meg a nép viszonya olyan volt, mint akárhol másutt – kényszerű, feszült szimbiózis! –, mindössze tán annyi különbséggel, hogy egyebütt a nép veszi körül a vá-

rost, itt a város a népet (így hozták a földrajzi feltételek). Namármost, a város itt is mindig a népen élőködött, mint akárhol másutt: kiszipolyozta, épp csak a létminimumot hagyta meg nála, ráadásul gúnyolta, lenézte (miközben kissé csodálta is), nem gonoszságból, hanem mert ez a civilizálódás szükséges feltétele. A hegyilakók úgy hozzászoktak ehhez, hogy a legnagyobb bőség, mondjuk az útépités idején, amikor annyit kerestek, amennyit éppen akartak (s ráadásul tanyáik hagyományos felszereléséért is jó pénz ütötte a markuk) – mondom, a legnagyobb tékozlás idején sem gondoltak arra, hogy önekik valamiből igazán drága is juthat; ostobaságnak tartották volna, ha valamely megkívánt jóért többet fizetnek, mint amennyit okvetlenül kell. A legolcsóbb pálinkát itták, a legolcsóbb dohányt szívták, a legolcsóbb rádiót, motorbiciklit vásárolták meg, így aztán nem is jutott nekik semmiből igazán jó. Kivéve – és itt megrendülten teszem le egy pillanatra a tollat – kivéve önmagukat! Részt vettem én egyszer, régen, egy lakodalomban, amikor is az engem családostól vendégül látó öreg vadászember fia házasodott. A lehető legsanyarúbb novabort ittuk, a legügyetlenebb klánétás, hegedűs húzta, a legdurvább lisztből sütötték a pánkót (a felszolgált feketekávé meg éppenséggel kenyérhéjből hamisították), úgyhogy a lelkem facsarodott el. De ott volt az asztalfőn a vőlegény meg a menyasszony, a pompás fiatal pár, s én elcsitult szívvel vettem tudomásul, hogy ha másból nem is, ebből az egyből, emberből (egymásból, a társból) igenis a lehető legjobb minőség jut ki nekik!

Ennyire igénytelenek, alázatosak voltak a hegyilakók, s amióta elszegődtek, behívták, kényszermunkára ítélték őket, már ismét ennyire szegények is – hovatovább a legszükségesebb élelmüket is csak nagy bajjal sikerült előteremteniük. Ennyire szegények, igénytelenek voltak –, mondom, ennyire kiszolgáltatottak, ám a városiak – akikkel eddig valahogy mindig megfértek, a városiak most egyszerre mégis – azt sem tudom, hogy fogjak hozzá, hogyan válogassam meg szavaimat...

Egyszóval a városiak megbosszankodtak Enkidura.

Miután elvették az ártatlanságát, megrontották, igába törték, most ráadásul meg is gyűlölték a vadembert!

Azt kezdték suttogni mindenfelé, hogy ő az oka a nyomorúságnak; az ő megátalkodott falánksága, vonakodása, hazudozása, tolvajlása, lustasága miatt nem készült el már réges-rég a torny; ő késlelteti szántszándékkal a munkát, szabotálja a hústermelést (s így persze a gazdasági összeomlás is miatta következett be); minden bajukért őt tették felelőssé, egyedül őt, aki úgyahogy mégiscsak elvégezte, ami addig elkészült – tudniillik a hegyilakókat! Gilgamest nem támadhatták, a tornyot sem merték, így hát Enkiduba kötötték belé. Olyasmit hirdettek (néha már fennhangon is), hogy nem közéjük való; másfajta; primitív; idegen; ellenség, többszörös gyilkos; konkoly a tiszta búzában; már réges-rég ki kellett volna űzni a művelt szigetről – menjen, amerre a szeme lát!

Nem mondom, hogy Gilgames céltudatosan szította ezt a rágalmat, ismétlem: nem mondom ezt. De mindenesetre meg sem gátolta; ezúttal elmaradtak a szokásos retorziók. Enkidu ellen mindenki azt mondhatta-írhatta, amit akart, védelmére senki sem szólhatott semmit (mert akkor megjöttek a retorziók), amiből egyesek olyasmire következtettek, hogy ha eredetileg talán nem is maga a hatóság indította útnak az újfajta örületet, mindenesetre szívesen túri, megfelel neki, mondhatni éppen kapóra jött. Hiszen megvolt végre a bűnbak, most már tudni lehetett, miért nem fürdik tejben és vajban az ország: azért, mert ők, a hegyilakók, miközben a tornyot sem építik a kívánt ütemben, ráadásul az állattenyésztést is elhanyagolják, sőt már az élelműket is boltban akarnák megvásárolni – szóval az egész szigetországot tönkretesznek kárhuzatos jelenlétükkel.

Terjedt az eszme, izmosodott, így aztán nem csoda, ha eljött a nap, amikor valamelyik előkelő, de persze nem a legelőkelőbb fővárosi étterem bejáratán (amelyen ők amúgy sem mertek soha benyitni), jól látható helyen a következő felirat jelent meg:

KUTYÁKNAK ÉS HEGYILAKÓKNAK BELÉPNI TILOS*

* Magam láttam Bygdoszcz-Brombergben, 1944 decemberében:
„Eintritt für Hunde und Polen verboten.”

Szomorú idők jártak, a felföldiek már egymás között sem merték használni a nyelvük, kivált ha városon akadt intéznivalójuk, nehogy felismerjék, s azon nyomban el is páholják őket. Mintha nem lett volna elég eddigi kálváriájuk, mintha a szigetország közös nyomorúsága sem lett volna elég, most még ez is a nyakukba szakadt! Szót ejtettem már sértett, de mégis rátarti nemességükről, amellyel sorsukat addig viselték – no, hát abból most nem maradt semmi. Némelyek emigrálni próbáltak, messze, el, akárhová, a tengeren túlra, de ez csak kevésnek sikerült, mert a hatóság minden eszközzel akadályozta; mások (az éppen szabadságoltak) megpróbáltak asszimilálódni, elbújni, leköltözni a városok nyomornegyedébe, gyorsan, gyorsan, mielőtt még újra behívnák őket, de ez sem sikerült mindig – végül már szégyellni kezdték a nevüket is.

Ez volt a végső vereség. Elnézni sem lehetett szánalom nélkül, mi lett a hajdani zord szabadokból.

(Intézkedések)

Enkidu elzüllött megszűnt a nép* – igaz, cserében ott volt a torony. Nőtt az tovább is; mind e viszontagságok közepette is szüntelenül nőtt, noha rendkívül lassan. Újabb évek teltek el közben, újabb telek, nyarak – igaz, ezek most már sokat vesztek jelentőségükből: a hegyilakók nem is remélték többé, hogy betakaríthatják a szénájukat (de hát minek is, hiszen állatuk többnyire nem volt). Kis erdei házaikat az ínség növekedtével rendre eladogatták az üdülőtelepeken építkező újjgazdagoknak, akik másképp sehogy sem juthattak már faanyaghoz. Kőkeres tanyáik odalent romlásnak indultak, a nagy szénapajtákra levedlett a deszka, a szalma; megvedlettek lassan a házaik is; őszi, tavaszi viharok hordták el magas tetejükről a zsindelet, és nem volt, aki megjavítgassa, mert csak egy-egy szomorú öregember, vénasszony vigyázott otthon egy-két szomorú gyermekre, tyúkra; legtöbb tanyán már házőrző kutya sem élt. A hatóságok rá-

* Miért nincs népköltészet? Mert nép sincsen már. (André Malraux)

adásul épp akkoriban nagyszabású urbanizációs kampányt kezdeményeztek, megtiltottak a felföldön minden új építkezést, sőt a már meglevő portákon is megsabták, mekkora lehet az udvar. Pontosan senki sem tudta, mi okból; hihetőleg azért, mert számot vetettek, hogy most már csak a nagyüzemi állattenyésztés orvosolhatná az ország botrányos közellátási zavarait; ehhez azonban takarmányalap kell, kétségtelenül; ők tehát takarmánytermelés céljára fel akarták szabadítani a tanyák, a kertek területét, észre sem véve, hogy a meglevő sok ezer hektárnyi kaszálón is legtöbbször lábán megy tönkre a széna, hiszen nincs, aki lekaszálja. Mint ahogy hasonló megfontolásból odalent, a síkvidéken is rendre felszámoltak minden dűlőutat, megközelíthetetlené téve sok tízezer hektárnyi szántót! Kiszámíthatta valaki odalent (vagy odafent – azt sem tudom már, hogyan mondjam), kiszámíthatta, hány ezer hektár termőföld szabadul így fel, és nem is sejtette, hogy a felszántott út még csak tönkretett út, nem pedig szántó; valamint azt sem, hogy az utak, akár az ösvények, úgymint visszánőnek mindenüvé, ahol csak szükség van rájuk.

(A torony mégis növekszik)

A hatóság pontosan meghatározta, mondom, mekkora lehet egy-egy parasztgazdaságban a kert meg az udvar (rendkívül kicsire szabta), úgyhogy a hegyilakók már csak ezért sem szaporíthatták volna a jószágukat – termelőkből végképp fogyasztókká züllöttek, most már élelemmel is odalentről kellett ellátni őket; ez csakugyan így volt, jól mondták a városiak.

A lendület, amely a nagy felismerést követte (hogy tudniillik torony az, ami épül), s amely nyilvánvalóan abból az őszinte vágyból fakadt, hogy elkészüljön végre, s ők túl legyenek már az egészen – most ez a lendület is lelohadt. Mert hát minek is lettek volna túl rajta? Arra, hogy visszatérhessenek eldugott tanyaúcskáikra, a felföld minden zugába, s ott tovább élhessék hajdani életüket, most már semmi esélyük sem volt: hiányzott hozzá az erdő, hiányzott a művelt kaszáló, a felszerelés, az állati

törzsállomány. Tehát megint annyit lazsáltak odafent, a fal tetején, amennyit csak lehetett; behúzódtak a torony legtitkosabb zugaiba, családi életet éltek, unatkoztak, aludtak; semmiféle érdekelttség, de még a kényszer sem ösztönözte már munkára őket.

És csodálatos: a torony még így is nőtt valamicskét. Most már végképp nem lehetett tudni, mitől, de megállás nélkül növekedett. Aki alulról nézett fel rá, a lábukat lógató munkások talpát szinte már észre sem vette. Akik messziről pillantották meg (hajósok, hunyorgó városiak), hát azoknak most már igazán fantasztikus látomásban volt részük: mint valami roppant cövek meredt ki a csupasz hegy tetejéből; gondoljuk csak el, óriástorony a távoli csúcson, iszonyú magas és vastag, mintha csak maga a csúcs unta volna meg előbbi nagyságát, s növekedett volna tovább! Egyáltalán nem látszott emberkéz munkájának, olyan érzés nyugözött le láttára bárkit, mint a Kheopsz-piramis alatt: nem lehetséges, hogy ezt apró emberkék építették fel; idegen bolygóról jött értelmes lények, gigászok, világteremtő ős istenségek műve lehet! Pedig hát mi volt akár a legnagyobb piramis is ehhez a toronyhoz képest – kőkupac, amelyből mogyoróbokrok kisarjadását lehetne várni, gabonaasztag, kunhalom, semmi egyéb. Ámbár hiszen az is lehet, hogy már akkor akadtak a földön ennél magasabb épületek, és csak a hely, a rendkívül szokatlan hely, ahol állott, a tengerből kimagasló magányos hegycsúcs tette olyan hihetlenné, lenyűgözővé. Az Empire State Building New Yorkban is feltűnik, persze, de képzeljük csak el a Fudzsijamán!

Olyan benyomást keltett, hogy az emberkéz nagy alkotásának szánták, az alkotóerő örökre szóló tanúságának, az emberfaj beteljesült álmának s mintegy emlékművének, amelyben célba ér végre a történelem. Ilyen benyomást keltett. Azt hitte volna az ember, hogy egy ilyen nagy mű tulajdonképpen nem is fejezhető be, már fogalmilag sem, hiszen amíg ember lesz, mindig lesz történelem is – annak végső eredményét nem lehet előlegezni. Szóval, hogy míg csak emberek élnek a földön, a toronynak is örökké nőnie kell; csakis akkor készülhet el végképp, amikor a történelem is abbamarad.

(Mi lett a szigetből?)

És mégsem így történt.

Mielőtt azonban rátérnék történetem csattanójára, arra tehát, amiben Uruk történetétől különbözik, s amitől olyasmit várok, hogy megalkuvásom terméke, ez a nyomorúságos szinopszis legalább gondolati teljesítménynek megjárja majd, előbb összefoglaló áttekintést szeretnék adni a sziget akkori állapotáról, röviden persze, nem is dió-, hanem csak mogyoróhéjban.

Tehát: hegyalja, felföld, laposan nyújtózó fennsík, amelybe évezredek során mély völgyeket, szakadásokat (majdhogynem kanyonokat) vájtak a patakok, úgyhogy felülről nézve valamely dúsan erezett szőlőlevél lenyomatához hasonlít. Ellentétben kezdeti állapotával a fennsík nyáron egyetlen áthághatatlan bozót, ciheres, dzsungel, amelybe csak itt-ott nyílnak holmi degradált legelőfoltok; a kanyonok két oldala, a vízmosások, s egyáltalán minden meredek rész ellenben merő kopáros, csupasz bazaltfal, mert letarolták róla az erdőt, s vékony talaját elhordta az erózió. Lehetne, talán lehetne még a fennsíkon kaszálót teremteni, de ehhez az kellene, hogy kiirtsák róla a sokféle értéktelen fát (gyertyánt, rakottyát, kutyabengét), hogy felégyessék, kifoltogassák, elegyengessék újból az egészet, kiemeljék belőle, s halmokba hordják a köveket; lassan, évtizedek során újra termővé lehetne tenni – talán majd az új nemzedékek!

Ennek a kopár völgyekkel felszabdalt, bozotos fennsíknak a legközepén, mint valami tálcán – ottan magaslik a hegy.

Egyetlen óriási bazaltsüveg; szabályos csonkakúp, kialudt vulkán nyilvánvalóan; roppant hasonló a Fudzsjamához. Rosszul mondom, nemcsak hasonló, hanem maga a Fudzsjama, felhőmetszette ormával, lefutó bazalthornyaival, amelyek afféle kónuszos fogaskerekhez teszik hasonlatossá. És – ellentétben korábbi állapotával – pontosan ilyen alább is, le a talapzatáig; sugárirányban szétterülő völgyein-gerincein sehol egy fa, egy bokor; vékony talaját, mint valami féreg, lerágta az erózió; úgy áll ott tetőtől-talpig csupaszon, szégyenkezve, mint keletkezése idején, amikor nagy bugyborgás-fortyogás közepette felütötte fejét a tenger vizéből, és megdermedt rajta a láva. Még így is

szép, persze, aki először látja, még így is sírva fakad; de sok ezer, sok tízezer esztendő kellene ahhoz, hogy az eleven élet szívós önfenntartó munkája nyomán újból beerdősödjék, ha erre képes lenne még egyáltalán.

És ezen a kopár hegyen, annak legtetjén, ott áll a torony. Nem írom le ismét, éppen elégszer leírtam. Torony a kopár hegyen – ezt a címet is akartam adni történetem egyik befejezetlen változatának, Musszorgszkij után, szabadon – ott áll, s még mindig növekszik.

Lent, a parti lapályon kristályszerkezetű nagyvárosok, népes iparvidékek, tarka kikötők fuldokolnak az ínségben, csődben. A hatóságok az alapvető élelmiszerekből, benzinből, fűtőanyagból rég bevezették a fejadagot, de azt már legelőször sem, és később sem állott módjukban soha kiadni; a polgárok a legszükségesebbet is csak busás felárral (esetleg vizontszolgálat fejében), „pult alól” tudják beszerezni a boltban. A közszükségleti cikkeket (az élelmiszereket is) ugyanaz a szerv hamisítja, amelynek minőségüket garantálnia kell – tudniillik maga az állam –, ezt hívják hiánygazdálkodásnak. Leállt a forgalom (veszteglő gépkocsik százai, nem éppen az út közepén, hanem csak a benzin-kutaknál); leállt az ipar, a szállítás, a kereskedelem; csökkent a víz- és áramszolgáltatás (egyik a járványoknak kedvez, másik a rablóbandáknak); a kormányszatnak pedig egyáltalán semmiféle fogalma sincs, hogyan lehetne mindebből kievickélni, hiszen maga az értékteremtő emberi munka akadt el: az üzemek, gyárak félkészben vagy bebalzsamozva várják, hogy egyszer majd újra termeljenek, de erre semmi remény, mert a szigetország hitelképessége végképp odalett, már a kamatfizetést is réges-rég átütemezték; helyi nyersanyag úgyszintén régóta nincsen; a bányák kimerültek; az állatállományt konzervdobozokba préselve elszállították, az erdők kifogytak, olaj sohasem volt.

Szürke bazaltfényben ragyog a szigetország; egyedül az üdülőtelepek környékén mutatkozik még valami zöld folt; azok még épen maradtak; fehér falak, messzire villogó üvegverandák a lombos hegyoldalon, ezrivel, özönével, fel a gerincig – most már igazán üdülés akár csak látni is őket!

(A torony beszűkül)

Ilyenek voltak tehát az állapotok önként teremtett, s aztán engem magamat is keservesen megkínzó kísérleti szigetemen, amikor a csúcsra pillantó városiak egyszer csak azt vették észre, hogy valami különös történik a torony tetején. A felső emeletek, de legalábbis a legfelső, mintha nem lett volna épp olyan széles, mint az alábbiak; szűkült a torony; feladta szabályos henger alakját; határozottan keskenyedett; keresztmetszete évről évre kisebb lett; mintegy kezdett kihegyesedni! Két oka lehetett ennek: vagy az, hogy végképp kimerült a szigetország teremtő kapacitása, s a kormányzat kénytelen volt szűkebbre szabni a tervet (a lakosság nadrágszíja után mintegy meghúzva a torony derékszíját is), vagy pedig az, hogy maguk az eredeti tervek írják elő beszűkülését; elkészül lassan; az építkezés befejezéséhez közeledik.

Melyik hipotézis válik be, nem lehetett még eldönteni, de az utóbbinak pusztán a lehetősége is új lendületet adott az építkezésnek. A rabok odafent persze még mindig ki-kiültek a falra, mint villanydrótra a fecskék, de most már egyre gyakrabban, szívesebben fogták meg a lapát nyelét is.

Csakhogy megint nem volt, huzamosan, hetekig, hónapokig nem volt zsaludeszka.

(Biomassza)

Humbaba meghalt; szigetemen nem akadt már fa; a torony szükségleteire sem akadt már; ezen a csekélységen látszott elbukni az óriási terv. A kormányzat tehát – mint addig is gyakran – a tudományt hívta segítségül, a ronda, a bérenc, a simóniás tudományt, amely bármilyen érdeket habozás nélkül kiszolgál; nos, a tudomány hamarosan meg is oldotta a kérdést, kiagyalt egy álszent, simóniás, ronda fogalmat, úgy hívták: „biomassza”. Ezentúl tehát nem erdőkről volt szó, nem fákról, tölgyekről, bükkökről, fenyőkről (amelyeknek ki kell várni a növekedését), hanem biomasszáról, ennek a fogalomnak nevében irtották ki

aztán a hegyről az utolsó sarjadékot, a végső cserjéket – s amit levágtak, abból mind faszest pároltak, vagy beőrölték préselt lemezek, úgyhogy ezentúl már préselt lemezzel végezheték a zsaluzást magában a toronyban is.

Ez egyelőre megoldotta a kérdést.

A hegyen azonban lassanként cserje sem nőtt már, sarjadék sem nőtt – most tudták aztán igazán jó áron eladni a hegyilakók utolsó megmaradt pajtaikat az üdülőtelepeken tovább is nagystílusú építkező városiaknak! Az újabb esedékes zsaluválság során tehát már az lett a kérdés, honnét lehetne biomasszát szerezni. Hiszen ott van a felföld – ismerte fel rögtön a tudomány –, ott a sok-sok ezer hektárnyi kaszáló; ami azon terem, az most már mind „biomassza”, éppen csak be kell őrletni. És el is kezdődött volna azonnal a kaszálókon felsarjadt hitvány bozót letarolása (amelyből azonban mégiscsak felütötte már a fejét egy-egy bükk vagy fenyő); levásták volna azonnal és maradék nélkül a felföldet is, ha nem állja útját egy elvileg áthághatatlan akadály: a kaszálók magántulajdona. A kormányzat először azzal próbálkozott, hogy felvásárolja a kaszálókról a bozótot, azután azzal, hogy megszerzi a kaszálók tulajdonjogát (megveszi magát a földet), csak hogy a megátalkodott hegyilakók nem álltak rá sem erre, sem arra. Csúreik, pajtaik eladogatása után nem akartak megválni utolsó kis vagyonuktól a felhígult, a végképp semmi-vé olvadt értékű pénzért (amelyért ráadásul nem is lehetett semmit sem kapni). Nem; nem; azért sem! – ez volt öntudatuk utolsó föllobbanása. Csakhogy a hatóságoknak addigra pompás kényszerítő eszközük támadt: nem a rábeszélés, nem a rendőri nyomás, ilyesmire régóta nem volt már szükség, hanem a munkaalkalom, a hegyilakók toronybeli alkalmazása.

Igen, hát ide fajultak a dolgok: a hegyilakókat már kecsegtetni, zsarolni lehetett azzal, hogy kint maradhatnak a csúcson, a munkatáborban, a kezdetben annyira gyűlölt építkezésnél!

(A fölösleges nép)

A szigetországban ugyanis időközben visszájukra fordultak a dolgok: a kezdeti munkaerőínséget a gazdasági csőd következtében munkaerőbőség, munkaerő-túlkínálat, sőt munkaerő-fölösleg váltotta fel. Katasztrofális munkanélküliség dúlt odalent; a megbénult ipar, kereskedelem, közlekedés ezerszám bocsátotta el a munkaerőt, s ezek a segélyekből tengődő városi nyomorultak most valósággal dulakodtak azért, hogy egy-egy szerényebb állást (vagy akár csak napszámosmunkát) kaparinthassanak maguknak a csúcson! Semmi áldozatot nem sajnáltak, megvesztegetéshez folyamodtak, a legutolsó értékebb vagyontárgyukat is feláldozták erre a célra (kivált miután a kormányzat rendeletet adott ki a lézengők ellen!) – úgyhogy a tisztviselők legfőbb jövedelmi forrása ezentúl a munkahelyekkel folytatott kereskedés lett.*

Mit tehetett a hatóság az áldatlan tereferékkal fenyegető munkanélküliség leküzdésére? Hát először is szigorú rendeletet adott ki a lézengők ellen – ezt említettem már. Azután, második lépésként, elbocsátotta a csúcstról az értelmiséget: úgysem dolgozik semmit, nem is ért hozzá, minek zabáljon ingyen, menjen, amerre a szeme lát! Így hát az elítélt tudósok, költők, diákok kissé megtörve, kissé megöregedve, közkegyelem folytán visszatérhettek szeretteikhez – már akinek még éltek a szerettei –; megürült helyüket nagystílusú kiárusították a tisztviselők. De a munkaerő-kínálat továbbra is növekedett, a gyors meggazdagodás lehetőségét pedig a tisztviselők semmiképpen sem szalaszthatták el, így hát a munkanélküliség ellen indított kampány harmadik lépéseként oda hatottak, hogy szüntessék be a hegyilakók újabb csoportjainak kényszerű, katonai behívását. Megszűntek a behívások; megszűnt maga a munkaszolgálat; a szigetország közléte határozottan szabadabb lett; ezentúl az állampolgárok

* És ez még mindig bocsánatos volt ahhoz képest, hogy az orvosok viszont a betegyakkal kereskedtek szemérem nélkül: csakis azt fektették be a kórházakba (annak a betegnek juttattak kórházi ágyat), aki előzőleg becsúsztatta makulátlanul fehér orvosi magánzsebükbe a magántarifát. Ellenkező esetben hazaküldték, ahol is nyugodtan meghalt vagy felgyógyult – eleve elrendelt sorsa szerint.

jó árat fizettek azért, hogy bevonulhassanak rabnak a csúcsra, a kétszeres szögesdrót háló, az őrtornyok, az óránként felhangzó jelszavak körbejárása mögé.

(Gazdasági manőverek)

Folytak tehát a csúcson az újabb meg újabb elbocsátások, alkalmazások.

Legyünk igazságosak: az igazgatóság a hosszabb ideje ott dolgozóknak előjogokat biztosított: senkit sem lehetett csak úgy egyszerűen, minden ok nélkül kilökní a drótkerítésen. De éppen most kivételt tettek, hiszen kettős sürgető szükség indokolta a kínálózó zsarolóeszköz felhasználását. Választás elé állították tehát a hegyilakókat (azóta már toronylakókat): vagy eladják a kincstárnak kihasználatlan birtokukat, vagy nincsen helyük többé a fogolytáborban – menjenek, dolgozzák meg a földet. Elbocsátásuk indoklására pedig majd csak találnak okot az építkezési vállalat jogászái, hiszen mi másra valók?

Az intézkedés, ha ellentmondott is a jogszabály szellemének és betűjének, népgazdasági szempontból feltétlenül racionális volt; nemcsak két, hanem egyszerre három feladatot oldott meg sikeresen: 1. először is apasztani a síkföldi munkanélküliek hadseregét; 2. azután fellendíteni a felföldi állattenyésztést (mintegy oda irányítva a csúcsról a munkaerőt); 3. végül pedig rákényszeríteni a csúcson kitartó hegyilakókat, hogy lemondjanak birtokuk s a rajta termő biomassza tulajdonjogáról. Mit tehettek a hegyilakók? Egy részük, a gerincesebbje, illetve hát azok, akik remélhették még gazdaságuk feltámasztását, csakugyan kapták a gubájukat, s elmentek, vissza sem néztek. De a nagyobbik, a túlnyomó részük odalent semmit sem remélhetett már, hiszen évek óta családotól bent élt a toronyban; elrendezkedett, megszokta ott; a tanyáján egyetlen sovány kuvasz sem élt már; munkára pedig dehogy is volt bárhol kilátás, hiába értett valaki pompásan például az ácsmesterséghez! Az ilyenek végképp megadták magukat; kaszálóikat eladták a kincstárnak örök áron, amelyért olykor (nagyobb birtok esetén) akár négy-öt

kiló zsírt is vehettek. Megtörtek, megadták magukat, végképp elszegődtek munkásnak az építkezéshez, a kettős szögesdrót háló mögé, amelyre most már nem is volt szükség tulajdonképpen, hisz senki sem akart rajta kiszökni (inkább beszökni akartak), de a hatóság mégis fenntartotta, ki tudja, miért: szokásból, hagyományból vagy csak hanyagság folytán: egyszerűen nem jutott eszébe, hogy leszereltesse. Eladták birtokukat, végképp munkásnak szegődtek a hegyilakók, épp csak annyi engedményt csikarva ki viszonzásképpen – birtokuk megtartásával fenyegetőzve –, hogy ezentúl az asszonyokat (a feleségüket) is alkalmazzák a toronyban, hiszen földjük már nem lesz, s valahogy mégis meg kell élniük azoknak is. Ez méltányos kérésnek látszott, teljesítették, noha nem szívesen, mert az asszonyokat olyan állásokba kellett bedugni (konyhaszemélyzetnek, takarítóasszonyoknak, mosónőknek), amelyeket anélkül igen jó áron lehetett volna eladni rászoruló városi nőknek. Alkalmazták az asszonyokat; kiköltöztek a toronyba a gyermekek is, megszűnt a juh- és trágyaszaguk, ehelyett füst- és betonszaguk támadt, odalent pedig megindult a frissen szerzett kaszálók, illetve hát az azokon felsarjadt bozótok, ciheresek hekatombája; radikálisan irtották ki a felföldön a növényzetet, úgy értem: gyökerestől.

(Birtokviszonyok)

Amikor aztán újból elfogyott a kincstári biomassza, akkor már tényleg nem volt egyéb megoldás: el kellett venni a magántulajdonban megmaradt, legutolsó földeket is.

Nem biztos, hogy amiről az elbeszélő hosszan beszél, az elbeszélésben a legfontosabb! Olykor épp a tömör előadás, a rövideg ad különös nyomatékot az elbeszélte eseménynek. Hosszú oldalakat pazaroltam az erdőkre, a kaszálókra, az építkezésre; fel sem tudom idézni, mi mindenről fecsegetem részletesen; most aztán élni szeretnék a csattanós tömörség előnyeivel.

A hatóság a kialakult helyzet alapos és felelős elemzése nyomán elszánta magát a végső lépésre, egy liberális (vagy annak mondott) kormányzat részéről igazán szokatlan tette, mondhat-

ni felülről elrendelt forradalomra, amely azonban történelmileg szükségszerűnek mutatkozott. Nemcsak mutatkozott, az is volt csakugyan, az adott feltételek közt tényleg nem lehetett mást cselekedni; a javaslat jóhiszeműségében ezúttal senki sem kételkedett. Tehát a kormány javaslatára a szigetország parlamentje egyhangú szavazással törvényt hozott, miszerint az ország egész területe, s azon minden föld, s az alatt minden természeti érték az államkincstáré: közös tulajdon, nemzeti kincs.

Mennyire örültek volna a hegyilakók egy ilyen törvénynek valamikor, a toborzókampány idején! Egy csapásra megszabadultak volna minden bajtól, bánattól, erőszakoskodástól, üldöztetéstől, behívóktól, ítéletektől, az egész gyötrelmes hercehurcától, amelyet végigszenvedtek; új életet kezdhettek volna máról holnapra, nem önként ugyan, hanem kényszerűségből, de mindenestre teljes létszámban és ártatlanul! Teljes létszámban - úgy értem: együtt az építkezés s aztán a vele járó üldöztetés sok névtelen áldozatával - hiszen csak a munkabalesetekben elhulltak száma ezrekre ment. Ártatlanul - úgy értem: teljes testi és lelki épségben, integritásban, amilyenben mindig is éltek, mielőtt beoltotta volna őket halállal Uruk küldötte, az a bizonyos templomi szajha. Mennyire örültek volna egy ilyen törvénynek annak előtte a hegyilakók! - most azonban már egészen mind-egy volt nekik: a törvény csak a legutolsó (a toronyról nemrég visszaüszött) gazdákat sújtotta - ezek egyszerre arra ébredtek, hogy földjük sincs, munkájuk sincs, az égvilágon semmijük sincsen; túlszaporodásra ítélt tömeg, ténfergő munkanélküliek lettek; közönséges, hontalan földönfutók.

(A letarolt felföld)

No, azért nem ették olyan forrón a kását; a törvényt sohasem hajtották végre gyakorlatilag, hiszen a kormánynak nem volt szüksége földre - mit is kezdhettek volna vele? A kisajátított kaszálókat meghagyták előbbi tulajdonosuk használatában, épp csak a biomasszát nyírták le (radikálisan) róla, ami a hegyilakóknak talán még kapóra is jött: nem kellett bozótirtással, csu-

takégetéssel bajlódniok – noha a kitermelt faanyag csillagászati ára igen jól fogott volna nekik! A letarolt biomassza javát (a bozót közt felnövekvő derekabb bükköket, fenyőket) még szállítás közben ellopták persze – erősen remélem, hogy olvasóim s talán elbeszélő utódaim eléggé tisztába jöttek már a szigeten uralkodó állapotokkal, semhogy ezt még külön mondanom kelljen. És így az egész felföldről ismét eltűnt a bozót. Az újból művelésbe vett kaszálók viszont, miután elegyengették, kifoltozhatták őket, s kiszedték belőlük a felszínre bukkant köveket – a kaszálók igen bajosan, lassan, de mégiscsak elkezdtek ismét fűvet teremni; hajdani tulajdonosuk (most már bérlőjük) előbb csak egy, aztán már két-három tehenet is ki tudott teletetni a begyűjtött szénán; csak az állati törzsállományt ne lett volna olyan iszonyatosan, olyan kimondhatatlanul nehéz beszerezni! Kikoplalták; beszerelték; a szénacsinálás munkája ismét ünnepi jelentőséget kapott; remélni lehetett, hogy egyszer, majd, néhány évtizeden, két-három nemzedéken belül a felföldet ismét állatok népesítik be, sőt terem majd némi fölösleget is.

(Végső szorultság)

A torony pedig hosszú szünetekkel mindezenközben is épült; konokul, bámulatra méltó növényi szívóssággal növekedett (pontosan úgy, ahogy a bazalthegy is beerdősödött egykor), sőt nem hagyta abba a keskenyedést sem, határozottan szűkült, hegyesedett – nem igaz, hogy csak a nadrágszíj meghúzásáról volt szó, amikor odalentről először vették észre átmérőjének fogyatkozását!

Nyilvánvaló volt: befejezéséhez közeledik.

Most már igazán szó sem lehetett arról, hogy abba hagyassák: maga a szükséget látó, munka nélkül tengődő nép is fellázadt volna egy ilyen döntésre, mert Endikut azóta is üldözték ugyan, de lényé legmélyén azért minden városi pontosan tudta, hogy a torony, egyedül csak a torony az oka (vagy legalábbis eszköze) minden bajnak, züllésnek, nyomorúságnak, s amíg az el nem készül, a normális élet sem térhet vissza a földre.

Épült, nőtt, hegyesedett a torony, hovatovább valamely irdatlan rémálombeli ceruzához vagy inkább betonlövedékhez vált hasonlatossá, melyet innét, a hegy tetejéről készülnek kilőni a világegyetembe; épp csak egy utolsó nekirugaszkodásra lett volna szükség, hogy befejezhessék.

De épp ez a nekirugaszkodás bizonyult a legnehezebbnek.

Nem volt pénz a kincstárban; nem volt értéke a pénznek; az ipar, a közlekedés után most már a bankóprés is elakadt; a legkompetensebb szakértők állították le; még külföldről is meghívtak néhány pénzügyi tekintélyt, de azok mind elleneztek további működtetését, mondván, hogy nem old meg semmit, sőt végső romlásra vezet. Az építkezésen dolgozó munkások tehát ismét rabokká lettek (hiszen a torony körül még mindig megvolt az őrség, a drótkerítés): hónapokig nem kapták meg a bérük, ingyen dolgoztak jó áron vásárolt állásaikban (cserében rabkosztot ettek), de a kincstáron már fizetésük megspórlása sem segíthetett, hiszen a torony befejezéséhez nemcsak munkáskéz kellett, hanem benzin is, zsalu is, cement is – és nem volt, és nem volt, és nem volt.

A kormányzat elhatározta, hogy felhagy a szokásos tüneti gyógykezeléssel, most már igazán, gyökeresen néz szembe a bajjal: biztos fedezetet teremt többszörösen leértékelt nemzeti valutájának.

Tehát elvonta a lakosság felhalmozott aranytartalékát – gazdaságon kívüli kényszerrel, persze.

Nagy kihallgatások kezdődtek ismét, nyomozások, házkutatások (erőszakos vallatások is, minek tagadnók?), ártatlan honpolgárok vetettek véget unt életüknek, hogy megszabaduljanak a zaklatásoktól; megint virágzott a kölcsönös gyanakvás, egymás feljelentgetése, besúgás. Az eredmény azonban meg sem közelítette azt, amit az általánossá váló lopkodás után ettől az újabb törvénytelenségtől várni lehetett volna: mindössze néhány gyűrű, emléktárgy, régi családi ékszer került elő, csupa csekélység, amit a nyomozóknak nem is volt érdemes beszolgáltatniuk – így hát megtartották maguknak. Mert a gazdagok, akinek az ország vére és zsírja, egész energiája a zsebükbe folyt, a gazdagok, mondom, nem voltak éppén ügyefogyottak; némileg felül-

ről is beláttak a viszonylatokba; s mindazt, amit hosszú évtizedek során csaltak és loptak, egész mérhetetlen magánvagyonukat tengerentúli bankoknál helyezték letétbe, magyarán szólva: a szigetország minden fellelhető gramm aranyát réges-rég külföldre menekítették.

(Az utolsó manőver)

Most kezdte aztán sajnálni a hatóság, hogy liberális elveihez képest igazán forradalmi törvényhozása nem fogalmazott eléggé pontosan, részletesen! A nevezetes törvénycikk így szólt: „az ország egész területe, azon minden föld, s az alatt minden természeti kincs az egész nép tulajdona”. Nos, ebből a formulából végzetesen hiányzott pár szó, egy kis mellékmondat, például az, hogy „és ami fölötte van”.

Említettem már, mindjárt történetem legelején, hogy a szigetország ipara, közlekedése, kereskedelme (talán a legelső gyarmatosítók anabaptista szektájának szervezetéből következőleg) főképpen állami alapítású, s így eleve állami érdekelttség volt - hiszen ez tette lehetővé már az építkezés során tapasztalt gigászi panamázást is, de például a földek kisajátítását is ezért lehetett gond nélkül elfogadtatni. Azonban mégsem volt épp minden állami alapítású, meg aztán a konzervatív párt rövid uralmi szakaszai alatt a köztulajdonból is sokat kiárusítottak, úgyhogy magánkezekben is akadt ott vagyon elég. Felmerült tehát a javaslat: államosítsanak radikálisan mindent, a csődbe jutott magánipart is, a csődbe jutott magánkereskedelmet is, a közlekedést is (és persze az ehhez tartozó épületállományt, gépállományt), csakhogy ez végképp ellenkezett volna a kormányzat deklarált elveivel, ilyen értelemben foglaltak állást maguk a (meggazdagodott) szakminiszterek is, mondván, hogy a magára vállalt sok kicsi csődtől maga az állam csak még nagyobb csődbe kerülne. És ez igaz is volt. Tehát nem éppen mindent, hanem csak az üdülőket, a kacsalábon forgó nyaralóházakat vették köztulajdonba, egyszerű törvényerejű rendelettel, mert hiszen tagadhatatlan, hogy azokat (kevés régebbi gazdag kivételével) mind

csalással, lopással, visszaéléssel szerezték az úrgazdagok. El bizony, elvették az üdülőtelepeken egymásra tornyosuló, messzire fehérlő sok kicsi palotácskát mindenkitől, aki eredetét nem tudta hitelt érdemlően igazolni.

Csak hát a kincstárnak nem üdülőházakra volt most szüksége – mit is kezdhetett volna velük? –, hanem pénzre, még hozzá értékes, jól forgó pénzre, amelyért építőanyagokat lehet beszerezni, így aztán a kisajátított üdülőházakat azon nyomban megint eladta – vásárlási előjogot biztosítva előbbi tulajdonosuknak. Eszköz a magánzsebekben felgyűlt pénz elvonására; ötlet a kiürült kincstár feltöltésére – ez volt a kormányzat utolsó, s talán legnagyobb szabású manővere abból a célból, hogy az abszolút prioritást élvező toronyépítést befejezhesse. Elvették ingyen, eladták pénzért, és senkinek eszébe sem jutott, mi ennek a műveletnek egyszerű, népi neve. Az állam ellopta saját polgáraitól saját, előzőleg ellopott vagyonát, így történt, nincsen mit szépíteni. Csaknem minden kárvallott villatulajdonos azonnal élt visszavásárlási előjogával; a régebben lopott helyett elővakarta az újabban lopottat; a pénz előkerült a magánzsebekből, forogni kezdett, beáramlott az államkasszába, értéke megnőtt, építőanyagokat lehetett érte szerezni, hogy a nagy Mű előálljon, a történelmi szükségszerűség beteljesedjék.

(Hatalmi viszonyok)

Hatalom sokféle van. Beszélünk törvényhozó, végrehajtó, politikai, gazdasági, katonai s mit tudom én, még hányféle hatalomról. A torony, illetve hát még azt megelőzőleg, az út építésének megindulása előtt ezek a különböző hatalmi formák szigorúan elkülönültek a szigetországban; már elvileg sem volt egymáshoz közük; hogy gyakorlatilag mégis összefonódtak, s így például a gazdasági hatalom birtokosai gyakorolták tulajdonképpen a politikai, minek következtében a végrehajtó hatalmat is, az egész más kérdés. A liberalizmus egyik ellentmondása ez, egyik önáltatása a többi között: abból fakad, hogy ezen a szomorú földön sajnos bárki és bármi megvehető.

Nos, az út, s főképpen a torony felépülése során jelentős változás következett be a szigetország hatalmi struktúrájában. A különböző hatalmi formák mindinkább összefonódtak, nem is jól mondom: összeolvadtak, összekovácsolódtak, és most, a torony befejezése küszöbén, tulajdonképpen már csak egy hatalom volt: a különféle hatalmi formákat egyesítő, egységes, zárt hatalom, amely az ország minden elképzelhető (gazdasági, politikai, katonai stb.) erejével szabadon rendelkezett. Szükségszerű volt ez, enélkül sohasem lehetett volna felépíteni a tornyot. Koncentrált, globális, mondhatni mindenható vezetésre volt szükség, hogy az új meg új nehézségek leküzdhetők, az új meg új feladatok megoldhatók legyenek, így aztán történetemnek ebben az utolsó előtti szakaszában már az lett a helyzet, hogy az államhatalom bármit tehetett az állampolgárral: ismétlem, bármit: alkotmányos nehézség nélkül kifoszthatta, rabbá tehetette, eltüntethette; másodszor is megismétlem, bármit: nem juthatott olyasmi az eszébe, amit azonnal végre ne hajthatott volna – Albert Camus írta le legpontosabban ezt az állapotot különös drámájában, a *Caligulában*. Talán emiatt is (ennek az állapotnak jelképeként is) tartották meg mindvégig a szögesdrótkerítést odafent, a csonkakúp peremén, az épülő torony meg a munkatábor körül.

Nem tudni, azért épült-e a torony, mert mindez végbement már, vagy azért, hogy végbemehessen – a funkcionális viszony a torony meg a koncentrált hatalom létrejötte között talán sohasem tisztázható (és talán mindegy is most már). Úgylehet kölcsönösségi viszony állt fenn közöttük: egymást szülték, egymást feltételezték. Annyi bizonyos, hogy mire a torony elkészült, már réges-rég kész volt a koncentrált hatalom is, enélkül sohasem eshetett volna meg az, ami a torony elkészülte után következett be — szóval ami még hátra van történetemből.

(A torony elkészült)

Igen, hát elkészült a torony.

Bevallom, mindeddig az adott erőt szegény megzápult agyamnak, szegény betűtveesztő kezemnek történetem hónap-

kig tartó nehézkes görgetésére, hogy egyszer majd megérem a percet, és ezt a mondatot is leírhatom. Hogy elbeszélésem során szükségképp eljutok majd eddig a lélegzetállító pillanatig, amikor kijelenthetem: elkészült végre. Ha ez a boldog reménység, kilátás, izgalom nem sarkall folyton, hát erőim fogytán most is bizonyára abbahagyom, ahogy erőim teljében annyiszor abbahagytam már. Valóban minden történetnek kell hogy legyen egy ilyen csúcspontja, tetőfoka, amely indokolja a szerző nekiruszkodását, ébren tartja az érdeklődését, ösztönzi kitartó gürcét, különben sohasem rágná magát át az előtte álló „kásahegyen” (Thomas Mann kifejezése). Ki az ördög szánná el magát valamely hónapokig tartó keserves rabszolgamunkára, kivált most, a katasztrófa küszöbén, ha egy ilyen mondat, egy ilyen várható elégtétel nem kecsegtetné:

A torony elkészült.

Boldogító elégtétel tölt el még engem, az elbeszélőt is, ahogy leírom, hát még a sziget lakóit mennyire boldogíthatta! Hónapról hónapra fokozódó izgalommal lesték a torony kihegyesedését, kicsúcsosodását odafent, a hegy tetején; és az csakugyan hónapról hónapra szemlátomást csúcsosodott, hegyesedett, hiszen keresztmetszete napról napra fogyott, s így egyre kevesebb munka volt rajta, sőt anyagot is mind kevesebbet kellett beleépíteni. És aztán eljött a perc, amikor valaki, talán épp Solness építőmester, de talán csak egy hegyilakó (akik között ez régi szokás volt), zöld ágat tűzhetett a hegyére.

(A célba ért történelem)

Készen volt, megvolt.

Amiért annyira küzdöttek, amitől annyit reméltek, ami miatt annyit szenvedtek, túrtek, nyomorogtak, ami végett, sajnos, el is züllöttek, széthulltak, rabsorba jutottak, az készen volt, megvolt. Elkészült az emberi alkotóerő nagy emlékműve; beteljesült a szükségszerűség; tetőpontjára ért, értelmet nyert a történelem – mit mondok? –, le is zárult a történelem, mert ezután már igazán semmi lényeges nem következhetett be az emberfaj becsvá-

gyó karrierjében (amelyet haladásnak is hívunk), egyáltalán semmi sem volt várható többé – talán csak a normális élet, Gilgames– Faust bevégezte a művét, kielégült, megálljt parancsolt a percnak (s ráadásul a mennybe jutott); egyszóval felépült Civitas Dei, létrejött Utópia, földre szállt végre a megígért paradicsom – ilyesmit érezhették volna, és talán éreztek is a sziget lakói.

Nagy, ünnepi mámorban úszott az ország; ünnepre készült a város; fellélegeztek maguk a hegyilakók is, akiknek kisebbik része már régóta szintén városon élt, ott ette az ínségkonyhák zord kenyerét; mondom, még ők is fellélegeztek; roppant előkészületek történtek a torony felavatására, csakhogy...

(Enkidu kilakoltatása)

Csakhogy – azt sem tudom, hogy fogjak hozzá, hogyan válogassam meg szavaimat...

Csakhogy a tornyot nem lehetett felavatni, mert benne laktak a hegyilakók. Ott laktak benne tulajdon felépítői, ugyanazok, akiket a legerőszakosabb, legfurfangosabb módszerekkel kellett oda kiűzni, oda bezárni; ugyanazok, akiknek elrekesztették utolsó visszaújtját (sőt ösvénykéjét) is a felföldön szétszórt és most már végképp romlásnak indult tanyácskájukra; akiknek legutolsó darabocská kaszálóját is köztulajdonba vették – ott laktak most már, s mindaddig, amíg ott laktak, ott cigánykodtak, táboroztak, főzőcskéztek, füstöltek, veszekedtek, hogyan is lehetett volna felavatni a tornyot!

Most vette aztán hasznát a hatóság az építkezés során kialakult koncentrált hatalomnak!

Nem tudom, hogyan mondhatnám tapintatosabban, hát kereken mondom: a toronyból kilakoltatták a hegyilakókat. Kiűzték; hatalmi szóval eltávolították; géppisztolyos sorkatonák nagy sírás és rívás közepette kilökdösték őket a drótkerítésen, s aztán lebontották magát a kerítést is, nehogy visszaszökhessenek rajta. Enkidut elűzték: menjen, amerre a szeme lát.

Enkidu pedig vette a gubáját és elment. Hová ment, nem le-

het tudni, elvegyült a szigetország homogenizált lakosságában, hiszen egyenlő jogú polgár volt ő addig is, amíg nép volt, de most már régóta elveszítette viszolyogtató juh- és trágyaszagát is: akárhova elmehetett. Rosszul mondom, nem éppen akárhová, hanem csak síkföldi falvakba, kisvárosokba, mert a nagyokban (azok túlnépesedése miatt) épp akkoriban tiltották meg Enkidu letelepedését – a mezőgazdaság fellendítése, valamint a tovább már nem is fokozható demokratizmus jegyében. Elment Enkidu, nem kötötték már csúcshoz és földhöz, nem tartott már senki igényt megrontott őseréjére, tehát elment, talán a kisvárosok nyomorgóinak számát szaporította; de hát a szigetország egységes (homogén) nyomorúságán ez már nem sokat változtatott. Némelyek talán visszaköltöztek romlásnak indult kőkeres tanyáskájukra – mert a kaszálók tulajdonjogát megszerezte ugyan az állam, de megmunkálási jogát azért meghagyta nekik – visszaszállingóztak, mondom, biomasszától megfosztott kaszálóikra, hogy a már előbb visszaűzött sorstársak szomszédságában megpróbálják előlről kezdeni a felföldi gazdálkodást. Ez alig sikerülhetett most már. Nem volt erdő, de aztán egy fácska sem volt; nem volt pajta, csűr, felszerelés, nem voltak lovak, kutyák, nem volt állati törzsállomány – de az aztán igazán, végképp nem volt már! Apró szántókat törtek fel, kerteltek el (dróttal) a kaszálók laposabb részén; kölest, pityókat termeltek rajtuk kőkorba illő felszereléssel; tavasztól őszig kint háltak, hogy megóvják termésüket a hegyről leszorult vadállatok kártevésétől – és nem haltak éhen. De ilyen hazatérő csak kevés akadt, a többség elszéledt a szigeten.

Az egyszer már visszavadult s aztán ismét letarolt kaszálókat pedig – azokat tudniillik, ahová nem tért vissza a gazda –, azokat bizony felverte a gyom. Gyönyörű margarétamezők virultak ki rajtuk már a második s azután még két-három további évben – sírva fakadt, aki látta. Az is sírva fakadt, aki felpillantott a gyönyörű hegyre: szürke bazaltfényben ragyogott, éppoly pucéran, mint keletkezése idején; sugárirányban szétfutó völgyei-gérincei szintén simán ragyogtak, olyan lett, mint valami földrajzi szemléltetőeszköz, mint valami mértani test.

(Felavatják a tornyot)

De legfelül, a csonkakúp kerek tetején, most már ott állt a torony!

Szívesen leírnám most is, elkészült állapotában, ahogy már eddig is többször leírtam, de nem merek belevágni, nem érzek magamban hozzá elég írói erőt. Gigászi cövek, amelyet az örök istenek plántáltak a hegy tetejébe, vagy inkább lázálomba illő, iradatlan betonlövedék, amelyet a világűrbe készülnek kilőni, ezek a hasonlatok jutnak ismét eszembe, egyebek nem, mert igazán meghaladott már minden képzeletet. Látomás volt, látomás: egy saját lehetőségein túlnőtt Fudzsjama, egy minden mértéket meghaladó interkontinentális ballisztikus rakéta rémlátomása (ez talán a legjobb hasonlat), hosszú, henger alakú tömegével, amelybe lőrészerű lyuksorok nyíltak; rengeteg apró, fekete ablakával (fölöttük még a hegyilakók kürtőinek korma); ívesen elkeskenyedő, gótikus vagy inkább aerodinamikus csúcsával, túhegyes betonhegyével, amely merészen szúrt ki a felhőplafonból – mit mondjak többet? – félelmetes volt, gyönyörű volt! Ha igazán találó képet akarnék rajzolni róla, azt kellene írnom, hogy megfordult a viszony: most már nem a torony látszott a továbbnövekvő hegy természetes folytatásának, hanem a hegy (sőt a sziget) a torony talapzatának, mondhatni meghosszabbításának – lefelé.

Nem lakott benne már senki, nyugodtan felavathatták. Országos ünnepség készült (gyűlések, jelszavak, zászlók!); hetekig, hónapokig várakozásban élt a szigetország; azután eljött a nagy nap, amikor lakkfényű autók suhantak fel a bazaltkúp fantasztikus vitézkötésén; százszám, ezerszám, mert bármennyire is szűkében volt máskor a benzin, erre a kivételes alkalomra azért mindenki kispórolgatta fejadagjából a szükségeset. Ott volt mindenki, aki számított valamit a szigetország közéletében, vagy erre akár csak törekedett is! Ezerszám parkoltak a lakkfényű, pompás kocsik féloldalasan, csaknem a mélybe dölve-suvadva a szerpentin jobb vagy bal oldalán (a lejtési viszonyoknak megfelelően), mert arról szó sem lehetett, hogy odafent a torony tövében, a hajdani rabtábor helyén mindannyian elférjenek.

És Gilgames felavatta a tornyot.

(Kínos kérdések)

Gilgames – nos, hát nagyon jól tudjuk, mit épített Gilgames kettesben Enkiduval! Uruk falait építette; védőfalat a kincses városnak, a világ legelső magaskultúrájának; erősséget a köröskörül fenekedő, hódításra kész nomádok ellen, akik alig várták, hogy kirabolhassák vagy beülhessenek úrnak a készbe. Ennek, saját városának építette Gilgames a várat, mondhatni saját városa ellen, amely rövidlátóan elborzadt az erőn felüli építkezéstől; Uruknak épített bástyát, falat, védelmet, erősséget, biztos menedéket, ezért szövetekezett Enkiduval s hóhéroltatta le vele az erdőt.

És itt van a pont, ahol történetem eltér Gilgames és Enkidu történetétől. Itt van a pillanat, amelyre szintén régóta várok, mert olyasmit remélek tőle, hogy valami újat hoz ahhoz képest, amit kezdettől fogva amúgy is mindnyájan tudunk, szóval hogy legutolsó, váratlan fordulatával (csattanójával) legalábbis gondolati teljesítménnyé avatja megalkuvásom gyümölcsét, ezt a nyomorúságos, félabsztrakt történetet.

Gilgames azért építette fel Uruk falait, hogy megvédje velük a várost. Hiába tudjuk mi bölcsen, hogy a várakat utóbb mégis mind meghódították (a váraknak már ez a sorsuk), vállalkozása mégis értelmes emberi tett volt. Hát ezt a tornyot mi célból építették fel? Mi okból készült? Miért?

Nos, kérem: nem tudom megmondani.

Láttuk, hogyan épült fel (noha ég és föld összefogott, nehogy felépülhessen), láttuk, milyen következményekkel járt, mi lett a végeredménye (minden rosszabb lett, mint azelőtt), szóval történelmi funkciójáról úgyszólván mindent tudunk már – mi lehetett a genezise? Tudjuk, miképpen épült, nem tudjuk, miért.

Csakugyan, miért építették? Úgy értem, azonkívül, hogy eszközül szolgáljon valamire. Azonkívül, hogy eszközül szolgáljon csalásra, lopásra, óriási magánvagyonok felhalmozására a leg-hitványabbak zsebében; eszközül a természet kifosztására, az állat- és növényvilág kipusztítására; eszközül az évezredek óta spontánul élő nép megrontására, eltörlésére; a szabadság eltiprására, az emberméltóság megcsúfolására; egyszóval az összes

emberi érték szétzúzására – azonkívül, hogy mindegyre eszközül szolgáljon, mire volt jó? Mért kellett felépíteni azonkívül, hogy ürügye legyen a történelmileg csakugyan koncentrálni óhajtó hatalom végletes koncentrálásának? Miért építették fel a tornyot?

Csakis eszköz volt? Semmi egyéb? Hihető ez?

(Lehetséges válaszok)

Mesterségesen felépített kísérleti szigetem mesterségesen előállított polgárai sokat találgatták tornyuk rendeltetését.

A legostobábbak arra gondoltak, hogy a hatóságok csakis saját maguknak építették fel a tornyot, a maguk kizárólagos használatára, egy elkülönült kaszt székháza – s mintegy fővárosaképpen, akár a brazilok Brasiliát, de aztán (a hegyilakók kilakoltatása után) már irtóztak beleköltözni.

Mások, okosabbak, valamiféle templomnak vélték: az állam-egyházzá avanszált hajdani szekta világtornyának, Jehova becsüvagyó kultushelyének, Elohim úrbárcájának, amely alól éppen fölépülése során apadt el végleg a hit.

Némelyek, még okosabbak, olyan feltevést kockáztattak meg, hogy talán hadicélokra épült a torony, sőt minden biznnyal hadicélra, a világhuralomért kibontakozó nagy küzdelem egyik bástyája lett volna, ezért uralkodott a szigetországban egész felépülése során a fülbegyónásnál is nagyobb titokzatos-ság. A torony rendeltetése ezek szerint minden elképzelhetőnél mélyebb titok volt – tudniillik hadititok. De akkor mért nem rendezik be hadicélokra, mért áll ott üresen az idők végeztéig?

Rossz órákban maguk a szigetország magas rangú tisztségviselői, vezetői is meg-megkérdezték maguktól, sőt végül már egymástól is, hogy mire való volt a hihetetlen áldozat, erőfeszítés, amelyet népük az elmúlt évtizedek során kifejtett, mire való volt kimeríteni, tönkretenni a hegyet, a népet, magát a szigetet – de senki sem tudta megmondani.

Néhányan, a legokosabbak, úgy sejtették-vélték, hogy tervezése idején rendkívül fontos rendeltetése lehetett a toronynak, s

ezt akkor ismerték is többen, de azóta sok idő telt el, az akkori vezérkar tagjai rendre megöregedtek, kihaltak (hiszen az építkezés közben eltelt sok-sok évtized alatt úgyszólván mindenki elhalt, aki részt vett az alapozásban) – és ezek nem merték elárulni a rendkívül fontos hadititkot, nem adták tovább az utódoknak sem, úgyhogy végül már senki sem maradt, aki tudja.

A legvégső, legáltalánosabban elfogadott nézet szerint felépítése a döntés pillanatában történelmileg talán csakugyan szükségyszerű volt. Talán atombiztos támaszpontot terveztek volna oda, a hegy tetejére, sugárfegyverek, gravitációs – vagy éppen antianyagfegyverek elhelyezésére; valamiféle nagyszabású védelmi eszközt, olyasmit, mint Urukban a várfal – de aztán elhúzódtott az építkezés, s mire elkészült, már el is avult; az ellenség megtalálta az ellenszerét, vagy időközben pontosabb, hatékonyabb védelmi fegyvereket fejlesztettek ki, amelyek elhelyezésére már nem volt szükség semmiféle toronyra, nemhogy erre a gigantikusra, amely olyan óriási célpontot nyújtott, olyan rendkívül messzire látszott!

Lehetett némi igazság mindezekben a feltevésekben.

Hiszen ha csak arra gondolok, hogy itt, a közvetlen közelemben állnak még Vásárhely falai, amelyek akkor épültek, amikor a vár mint védelmi eszköz már régóta korszerűtlen volt – ha erre gondolok, akár igazat is adhatnék a szigetemen terjengő feltevéseknek. Vagy ha arra gondolok, miként tagadják meg a fiak az apák legjobb tudását a világ természetéről, az élet méltóságáról, jóról és rosszról – miként fütyülnek, s végül már nem is emlékeznek erre a biztos tudásra – , akkor nagyon jól el tudom képzelni, hogyan ment végbe a nagy titok elfeledése, tudóinak csendes kihalása.

Azonban azt, hogy mi célból épült fel a torony, még ezek után sem tudom megmondani.

Ott áll a kopár hegyen, mint valami rejtelmes értelmű mementó, mint valami bűnjel, fel-felnéznek rá a városiak, meg az arra vetődő hajósok, meg-megcsóválják a fejüket.

Igen nagy torony, igen szokatlan helyen: a hegy tetején.

Ott van, felépült, tönkretette a földet, értéktelenné, értelmetlenné, utálttá a létet (úgyhogy azóta szinte már szégyen ember-

nek lenni), ott van, erőnek erejével, a poklok minden hatalma ellenére felépítették – és nincsen, nem is volt soha értelme Vagy ha tán volt is, rég feledésbe merült.

(A másik torony)

Sok hónappal ezelőtt nekiláttam, hogy szegény, megzápult agyammal szavakba öntsem, szegény, szó- és betűtévesztő kezemmel papírra vessem ezt a történetet, amelyet már nekiruszkodásom pillanatában több mint húsz éve hordtam magamban, úgyhogy el is szotyósodott, meg is fonnyadt már, mint az ágon felejtett gyümölcs. Nekiláttam, mert úgy véltem, kár volna magammal vinnem: ha én nem írom meg, nem írja meg soha senki; hiányozni fog a világból. Alig volt hihető, hogy aminek oly sokszor nekifogtam már, s újra meg újra visszahőköltem, szóval amire erőim teljében oly hosszú ideig képtelen voltam, arra most, erőim fogytán képes leszek. De írtam, csináltam; hetekig, hónapokig kotoltam rajta; leírtam naponta egy oldalt, egy mondatot, vagy ha nem ment, hát egy-két szót legalább; miután sok évig formálgattam, tervezgettem magamban, most újabb sok hónapig írogattam, fogalmazgattam, és csodálatos: noha ég és föld összefogott, nehogy valaha elkészülhessen, mindig, mindennap épült valamicskét, valamiféle érthetetlen növényi elszántsággal, szakadatlanul növekedett. Épp mint a torony. Életem sok évét, hónapját tékozoltam rá, az én kis egyéni létemhez képest éppolyan lassan készült el, mint a torony, s nem mondom, hogy éppen akkora áldozatokkal, de bizonyára éppolyan keservesen, ugyanakkora pusztítást végezve bennem, mint a nagy építkezés mesterségesen előállított szigetemen.

És most készen van, megvan.

Nem ugyan pontosan az, amit egykor akartam, mert hogy étellel (az egyéni sorsok sok gazdag színével, árnyalatával) is felruházom a vázat, arra sosem futotta, s most, a katasztrófa küszöbén, végképp nem futja már az erőmből. Olyan ez éppen, mintha nem maga a torony készült volna el, csak az árnyéka.

Szavakból épült biz ez, csupa szóból; elvontan, verbális szinten beszéli el, ahelyett, hogy művészi képben mutatná meg a világot; történetem nem mérhető irodalmi mércével, jól tudom én azt. De hiszen a torony sem pontosan az lett, aminek szánták, mondhatni egy másik torony épült helyette – az analógia tökéletes.

Különös, különös, gonosz történet, az tagadhatatlan, nem tudok arról, hogy a világon bármi hasonló valaha is megesett volna, miközben persze a kerek világon mindig, mindenütt ez esett meg (vagy léssen megesendő). Ez az, ami énnekem megmutatkozott a földön, amíg itt éltem; ez az, amit elvégeztünk, végigszenvedtünk mindannyian, kivétel nélkül, itt van, leírtam úgy, ahogy tudtam; senki sem mondhatja, hogy hallgattam róla vagy észre sem vettem; a világ végezetéig senki sem mondhatja ezt.

Kész van, meglett a torony, kész van, meglett a történet.

Nem tudjuk, mért építették fel a tornyot, nem tudom, mért írtam le a történetet – úgy értem, mi célból, milyen reménnyel.

Elkészült, meglett, de hogy volt-e valaha, s mi volt az értelme, senki sem tudná megmondani. Talán tényleg csak azért írtam meg, hogy ne hiányozzék tovább a világból. Nincs több értelme, mint a toronynak; ha valaha lett volna is, rég feledésbe merült, mint a toronynak, hiszen éppen ez az: a torony van kész, a torony.

Vásárhely, 1983.